

TOHI NGAUE MA'AE MĪTIA 'I TONGA KI HE LIPOOTI MEI HE FALE ALEA

Koe Tama Tu;i Tupou hili e Huufi 'o e Fale Alea.

Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea 'o Tonga.

*Koe Tō Folofofa Huufi 'E he 'Ene 'Afio Tupou VI 'a e Fale Alea.
Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea 'o Tonga.*

Talamu'aki

'Oku kau 'a e mītia pe ngaahi kautaha ongoongo 'I he kongā mahu'inga 'o e mo'ui faka'aho 'a e kakai. 'Oku makatu'unga e faitu'utu'uni 'a e ni'ihi e kakai mei he me'a 'oku nau lau, fanongo pe mamata ki ai pea mei fē pē 'a e fa'ahinga kautaha mītia pe ongoongo 'oku nau fili ko 'enau ma'u'anga fakamatala. Koe tonu mo e hala 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u 'e he kakai 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi me'a 'oku tuku atu pea mei he mītiá

Koe līpooti ko ia mei he Fale Alea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e puipuitu'a pea pehē ki he 'analaisó. 'Oku mahu'inga 'aupito ki he kau faiongoongo ke 'I ai ha'anau 'ilo ki he ngaahi founga ngāue 'a e Fale Alea koe'uhī ka fakapapau'i 'oku tonu mo potupotu tatau 'a e fakamatala moe lipooti 'oku ne fakahoko mei Fale Alea. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ia ki he faiongoongo ke ne 'omai ke toe loloto ange ha ngaahi me'a fo'ou 'e hoko 'i he Fale Alea.

Koe'uhī koe mītia koe Mafai Pule ia hono 4, 'oku nau hoko koe mata moe telinga 'o e kakai 'I Fale Alea. Koe faka'amú kenau 'omai 'a e fakamatala 'oku potupotu tatau mo 'ikai fakapalataha. Koe Mafai Pule hono 4 "Fourth Estate" ne kamata ngāue'aki ia 'e he tangata fa'u tohi ko Thomas Carlyle 'i he senituli 18. 'Oku 'uhinga eni ki he mafai 'o e mītia ke nau uesia mo pule'i 'a e ngaahi tipeiti moe tālanga fakapolitikale mo fakasosiale, 'i tu'a mei he ngaahi mafai lalahi 'e tolu. Koe tu'u fakapolitikale 'a e ngaahi mafai ni koe, Pule'anga (Kapineti moe Palemia), Sino Fa'u Lao (Fale Alea) pea moe Fakamaau'anga.

Koe tohi ko eni koe tūhulu ke tokoni ki hono tataki 'o e faiongoongó 'i he ngaahi pole 'o e faiongoongo faka-Fale Alea, pea 'oku ne fakamatala'i 'a e ngaahi fiema'u faka'ēfika mo fakalao pea pehe ki he 'ātakai te ke ngaue a'i 'i he'ene fekau'aki moe Fale Alea.

'Oku toe faka'alina atu 'e he tohi ni 'a e fa'unga fakapolitikale 'o Tongá, ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha moe Ngaahi Fatongia 'oe Fale Alea, ngaahi founga 'oku nau ngāue'aki pea kohai 'akinautolu 'a e kau ma'u lakanga mahu'inga 'i he Fale Alea.

'Oku toe 'oatu heni pea mo ha ngaahi founga ke tokoni ki hono fa'u 'a ho'o ngaahi ongoongó ke potupotu tatau, tonu pea palanisi.

Fakahokohoko

Talamu'aki	1
Talateu: Fatongia 'oe Mītia	5
I. Konisitūtoné moe Fa'unga Fakalao	6
I.a Koe Konisitūtoné: Tau'atina ki he Lea	6
I.b Ngaahi Lao fekau'aki moe Mītia	6
I.c Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mītiá	7
I.d Koe "Konisitūtoné si'isi'": Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga	7
I.e Lau'ikovi pea moe tefito'i fakakaukau 'o e Ngaahi Totonu faka-Fale Alea (privilege).....	8
II. Ko e Fa'unga 'o e Fale Alea 'o Tonga	11
II.a Fa'unga Fakapolitikale mo hono Fāliunga: Koe Fili Fale Alea	11
Fili Fale Alea	11
Fili 'o e Palemia pea moe Sea 'o e Fale Alea 'e he Hou'eiki Memipa	11
II.b Ngaahi Lakanga 'i he Fale Alea	12
Sea 'o e Fale Alea	12
Tokoni Sea	13
Kalake	13
Sea 'o e Komiti Kakato	13
II.c Koe Uho 'o e Ngaahi Fatongia Faka-Konisitūtoné 'o e Fale Alea	14
Sivisivi'i e Ngāue 'a e Pule'anga	14
II.d Halanga 'o e Lao.....	15
Lao Fakaangaanga moe feme'a'aki he Laó	15
Ngaahi me'angāue faka-Fale Alea	17

III. Līpooti faka-Fale Alea	19
III.a Ngaahi ma‘u‘anga ongoongo ‘i Fale Alea	19
Līpooti fakalotofale faka-Fale Alea	20
Fakamafola ‘o e feme‘a‘aki ‘a e Fale Alea.....	20
Henisaaati (Miniti Fale Alea)	20
Taimi Fehu‘i	20
Ngaahi fehu‘i tohi	20
III.b Līpooti faka-Fale Alea: ko e ngafa fatongia	21
Ngaahi fakataha mo e kau faiongoongo.....	21
“Faka‘eke‘eke Fakatu‘upakē”	22
Mītia Fakasosiale	22
III.c Tokoni ma‘a e kau faiongoongo faka-Fale Alea	22
Mahino‘i e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi Fakatahá mo e Ngaahi Tu‘utu‘uni Tu‘uma‘ú	23
Mahino‘i e Lao.....	23
Fakapapau‘i ‘oku tonu ho‘o ngaahi mo‘oni me‘á (facts) pea mo mahino ngofua	23
Mahino‘i e natula fakapolitikale ‘o e ngāué	23
Fiema‘u ke mahino ngofua.....	23
Vā fengāue‘aki ‘o e Fakafofonga Fale Alea mo e taha faiongoongó	23
IV. Fakalahi	25
Fakalahi 1: Tau‘ātaina ke Lea	25
Fakalahi 2: LAO KI HE NGAahi FETU‘UTAKI 2015.....	25
Fakalahi 3: Kautaha Mītia ‘a Tongá (Media Association of Tonga)	26
Fakalahi 4: Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi Fakataha moe Ngaahi Fatongia ‘o Fale Alea.....	39
Fakalahi 5: Ngaahi Kupu mei he Konisitūtoné.....	39
Fakalahi 6: Vahe 1A Fokotu‘u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi ‘a e Palemia	42

*Koe 'ata 'o e Fale Alea motu'ā.
Faitā: Mr. Si'oto Fine.*

Talateu: Fatongia ‘oe Mītia

Koe mītia mo e politikale ‘oku faingata’a kena tu’u māvahevahe pea koe fatongia ‘o e mītia ‘oku mātu’aki mahu’inga he ‘oku lahi fakafalala e kakai e fonua pea mo e kau taki faka-politikale ‘i he mītia ko ‘enau ma’u’anga fakamatala.

Ko kinautolu ‘oku nau ngāue ‘i he ngaahi kautaha mītia ‘oku ‘i ai ho nau fatongia mātu’aki mahu’inga koe’uhī koe tau’ataina ‘oku foaki ‘e he Konisitūtoné kiate kinautolu ‘i he Mītia. ‘Oku totonu ke fakapapau’l ‘e he kau faiongoongo ‘oku ma’u ‘e he kakai ‘a ‘enau totonu fakatemokalati ke ma’u ha ongoongo ‘oku totonu, potupotu tatau mo ‘ikai ke fakapalataha.

Koe kau faiongoongo ‘oku totonu kenau mātu’aki ‘ilo mo mahino’i ‘a e ngaahi tefito’i fatongia ‘o e Fale Alea Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea, pea pehē ki he ngaahi monū’ia mo e fatongia ‘o e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku totonu foki ke malava ‘e he faiongoongo ke ne fakatokanga’i ha ngaahi lao felāve’i ke fakapapau’i pē ‘oku ‘ikai kenau maumau’i ha lao pe tu’utu’uni.

Ko ha faiongoongo pē ‘oku ne ngāue mei he Fale Alea ‘oku totonu ke ‘i ai ha’ane ‘ilo ki he Konisitūtoné pea mo e ngaahi lao felave’i mo e mītia.

*Koe Tō Folofofa Huufi ‘E he ‘Ene ‘Afio La’ā kuo Unga Fonua King Siaosi V ‘ae Fale Alea ‘o Tonga.
Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield/ Fale Alea ‘o Tonga.*

I. Konisitūtoné mo e Fa'unga Fakalao

Oku hā foki 'i he Konisitūtoné 'a Tonga 'a e Mītia pe kautaha tufaki ongoongo. 'oku 'i ai foki mo e ngaahi Lao 'oku fakamatala'i ai e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e ngāue 'a e Mītiá, ka 'oku 'ikai ha Lao makehe pē ki he Mītia. 'Oku 'i ai e Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founga fakahoko ngāue 'a e Faiongoongo mo e Mitiá ka 'oku te'ekiai ke fokotu'u ke hoko ko ha lao. 'E fehangahangai 'a e tokotaha faiongoongo 'i he meimei taimi kotoamo e ngaahi kaveinga ki hono pule'i mo ta'ota'ofi 'o e ngaahi fakamatalá, 'a e fakakaukau ki he ngaahi monū'ia 'o e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea pea mo e hia lau'ikovilau'i kovi '. 'Oku mahu'inga he 'oku kāpui 'a e kongā lahi ia e ngaahi kaveinga ko eni 'e he lao tupu fakafonua (common law).

I.a Koe Konisitūtoné: Tau'atāina ki he Lea

Ko hono malu'i e tau'atāina ki he lea 'oku fakahā fakapatonu pē ia 'i he Konisitūtoné.

'Oku kau e kupu ia ko eni 'i he mafatukituki taha 'I he ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e tau'atāina ki he lea 'i he ngaahi Konsitūtone 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifikī. 'Oku fakalea 'a e Kupu 7(1)..

“ 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke lea 'aki mo tohi mo pulusi 'a e anga 'o ho nau loto mo 'enau fakakaukau pea 'e 'ikai fokotu'u ha lao ke tapu ia 'o lauikuonga. 'E 'atā 'o ta'engata 'a e lea mo e nusipepa ka 'oku 'ikai ta'ofi 'i he tohi ni 'a e ngaahi lao 'oku kau ki he lau'ikovi, ngaahi fakapulipuli fakapule'anga mo e ngaahi lao 'oku malu'i 'a 'Ene 'Afio mo hono Fale 'Alo”

'Oku hanga 'e he kupu ko eni 'oe Konisitūtoné 'o fakapapau'i e tau'atāina 'a e lea mo e ongoongo 'o ta'engata.

I.b Ngaahi Lao fekau'aki mo e Mītia

'Oku hanga 'e he Konisitūtoné 'o fakapapau'i e tau'atāina ki he lea 'i he Kupu 7 ka 'oku 'ikai ha fo'i Lao pē 'e taha ke ne pule'i 'a e Mītia 'o hangē ko ia 'oku ngāue'aki 'I he ngaahi fonua 'e ni'ihi 'i he Pasifikī. Koe fakatātā ki ai koe Lao ki hono Fakalalakala 'o e Mītia 2010 'a Fisi pea mo e Lao ki he Kōsilio 'a e Mītia'a Ha'amoá. Ka neongo iá, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi lao ia 'oku nau pule'i e ngāue 'a e Mītia 'i Tonga ni.

Na'e fetongi 'a e Lao ki he Fakamafolalea 'e he Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015 ke muimui ki ai e ngaahi kautaha fakamafola 'i Tongá ni. 'Oku fakataumu'a mo fekau'aki pe ngaahi kupu ia e lao ko eni ki he letiō, televisoné pehē ki he fakamafola 'i he 'initanetī. Koe kupu 98 'oku fekau'aki ia mo hono sivi mo ta'ota'ofi e ongoongó (censorship), ko e kupu 99 'oku fekau'aki ia mo e Lau'i kovi'i, ko e kupu 104 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi kakanofakapolitikale mo fakakikihi'i 'uhinga pea koe kupu 105 lea 'oku fekau'aki ia mo e Ngaahi Hiá.

Oku mahu'inga ke fakatokanga'i koe kupu 104 'oku 'oange ai e mafai ki he Minisitā 'oku ne tokanga'i e fetu'utaki ke ne tu'utu'uni ki he ngata'anga mo e founga 'e lava ai 'e ha taha ma'u laiseni ke ne fakahoko ha ongoongo kakano fakapolitikale pe fakakikihi'i 'uhinga. Neongo 'oku ngali 'e maumau heni 'a e tau'atāina 'a e mītiá, 'oku totonu pē ki he kau faiongoongó kenau tuku atu ha ngaahi lipooti 'oku tonu mo palanisi koe'uhī ke faka'ehi'ehi mei hono maumau'i 'a e laó.

Koe kupu 9 mo e 10 'o e Lao ki he Lau'ikovi 'oku 'osi hā mahino pe ai 'a e ngaahi lea 'oku malu'i faka'aufuli mei he faka'iló pea mo e ngaahi lea ko ia 'oku malu'i ka 'e malava pē ke fakahoko ai ha faka'ilo.. Koe ngaahi fakamatala 'oku mātu'aki malu'i mei he faka'iló ki he lau'ikovi 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi fakamatala 'e 'ikai pē ke lau ia ko ha lau'ikovi tatau ai pē pe koe lea ne loi pē na'e pulusi 'i he taumu'a faka-lotokovi. Ko e ngaahi fakamatala 'a ia 'oku 'i ai hono kongā 'oku tapu ke faka'ilo 'aki 'i ha hia pe faka'ilo sivile ki ha lau'ikovi 'e tali koe'uhī ko hano faka'apa'apa'i 'o ha fetu'utaki ne fai 'i he loto tau'atāina pea 'ikai taumu'a fakalotokovi.

(Vakai ki he Fakalahi 2 ki he kupu 98, 99, 104 mo e 105 'o e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015).

I.c Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá

Oku 'ikai ha kupu'i lao ia 'oku ne 'omai ha Tu'utu'uni ki 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'a e Faiongoongó mo e Mitiá (media Code of Ethics) 'I Tonga. Na'e 'osi 'i ai e Tu'utu'uni ne fa'u 'e he Kosilio Mitiá 'a Tonga (Tonga Media Council) ka koe pangó 'oku 'ikai ke muimui kotoa ki ai e ngaahi Mitiá 'I Tonga ni.

Na'e toki fokout'u 'a e Kautaha 'a e Ngaahi Mitiá 'a Tonga (Tonga Media Association), pea 'oku 'i ai pē 'enau Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue pea mo e fai ongoongo (vakai ki he Fakalahi 3).

'E malava pe ke fakatoungāue'aki 'a e ongo Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá ke hoko pē ko ha huluhulu ke tokoni ki he kau faiongoongó kenau takitaha sivosivi'i 'aki pē 'enau ngāue. 'Oku mahu'inga eni he 'oku fiema'u ki he kau faiongoongó ke nau 'omai 'a e lipooti 'oku tonu, potupotu tatau mo palanisí. 'I he'ene pehē 'oku totonu ke takitaha sivosivi'i pe 'ene ongoongo (self-censorship) 'aki hono fakapapau'i 'e he tokotaha faiongoongó 'e 'ikai ke fakaanga'i pe faka'ilo ia ki he lau'ikovi.

'I he taimi lahi 'oku fa'a heva atu 'a e lipooti 'a e faiongoongó kae 'ikai ke ne fakatokanga'i e ngaahi me'a 'e ni'ihi pea koe taimi ia 'oku 'aonga ai e ongo Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá (media code of ethics) 'Oku tokoni 'a e Tu'utu'uni (code of ethics) ko eni ke muimui kotoa e kau ngāue he Mitiá ki he tu'utu'uni tatau pea koe muimui ki he tu'utu'uni ko eni 'oku ne malu'i e faiongoongó mei ha ngaahi faka'ilo fakalao.

Koe fonua kaunga'api 'o Tonga ko Fisi 'oku 'i ai 'enau lao koe Lao ki hono Fakalalaka'i 'a e Mitiá 2010 'a ia 'oku fakapatonu ia ki he'enau Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá pea 'i Ha'amoá koe Lao Kosilió Mitiá 2015 'oku ne faka'ai'ai e fakalalaka e fakapalofesinale 'o e ngāue fakafaiongoongó.

Koe Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga mo e founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá 'oku ne fakamatala mahino mai e ngaahi sitepu ke muimui ki ai 'I he taimi 'oku fai ai ha lipooti mei he Fale Alea.

(Vakai ki he Fakalahi 3 ki he Tu'utu'uni ki he founa fakahoko ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mitiá)

I.d Koe "Konisitūtoné sí'isi": Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga

Koe Ngaahi Tu'utu'uni 'oe Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga koe ngaahi tu'utu'uni ia ki hono pule'i e ngaahi ngaue 'a e Fale Alea. 'Oku fakamafai'i 'e he Kupu 62 'o e Konisitūtoné 'a e Fale Alea ke fa'u 'enau ngaahi tu'utu'uni (vakai ki he Fakalahi 4). 'Oku pule'i e founa tipeití pea pehē ki he feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa 'i he ngaahi kaveinga 'oku nau alea'i 'o hangē koe fili fakahāloto ke fakamālōlō'i e palemia pe koe founa ki he faka'ilo faka-Fale Alea.

Koe Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fatongia 'oe Fale Alea 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi monū'ia 'oku foaki ki he Hou'eiki Memipa. 'Oku kau heni e ngaahi tefito'i vāhenga, ngaahi monū'ia fakavahengafili, malu'i (insurance) pea mo e ngaahi me'a kehe.

Ka 'i ai ha Memipa te ne maumau'i e ngaahii Tu'utu'uni ko eni 'e malava 'e he 'Eiki Sea ke ne tu'utu'uni 'oku 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea.

‘Oku mahu’inga leva ki he ngaahi kautaha Mītia ke ako’i ‘enau kau faiongoongo ‘oku nau lipooti mei he Fale Alea ke nau toe tokanga ange ki he ngaahi Tu’utuuni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi fatongia ‘oe Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke lahi ha ngaahi fakatapatapui ‘o e faiongoongo mei he Fale Alea ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi tu’utu’uni. Fakatātā, ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi me’a ‘oku lea’aki ‘i Fale Alea ‘oku ‘ikai ngofua ke lipooti pe paaki, hange ko ha tu’utu’uni ke ‘oua ‘e fakamafola pe to’o ha kupu mei he miniti. Koe ‘uhiinga ia ‘oku mahu’inga ai ki he kau faiongoongo ke nau mahino’l e ngaahi tu’utu’uni.

‘Oku totonu ke mahino ki he tokotaha faiongoongo ‘a e kehekehe ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘oku fakahoko ki he ngaahi kupu ‘i he Fale Alea. Hangē koe taimi ‘oku Fale Alea ai mo e taimi ‘oku liliu ai ki he Kōmiti Kakato. ‘I he Fale Alea koe taimi ia ‘oku me’a ai e Hou’eiki Memipa ‘o ‘ikai ke fai ai ha tipeiti ka ‘I he Komiti Kakato, ‘oku kei me’a pe ai e Hou’eiki Memipa ka koe kōmiti ngāue ‘oku nau ngaue ki he ngaahi me’a fakatekinikale ‘i he ngāue faka-Fale Alea. ‘Oku malava pe ke fetō’oaki e Fale Alea mo e Kōmiti Kakato koe’uhi ‘oku me’a kotoa pē ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘i he Fale Alea pea mo e Komiti Kakatō.

Koe tu’utu’uni ki he Fale Alea ‘oku mamafa ange ia ‘i he Tu’utu’uni ki he Kōmiti Kakatō. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘ulungaanga ia ‘oku tapui ia he Fale Alea ka ‘oku faka’atā pē ia he Komiti Kakato. Fakatātā, ‘i he Fale Alea ‘oku fakangofua ke me’a tu’otaha pē ha Memipa, ka ‘i he Kōmiti Kakato ‘e malava pē ke me’a ha memipa ‘o laka hake he tu’o tahā pea toe ngofua ke to’o ho nau kote ‘i hano fakangofua ‘e he Sea ‘o e Komiti Kakatō.

‘Oku ‘i ai e taimi ‘e malava ke faitu’utu’uni ai e ‘Eiki Seá ke to’o mei he lekooti ha kongā e tipeiti. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ki he faiongoongo ke ne talangofua ki he tu’utu’uni ko eni ‘i he taimi ‘e fakahoko aí.

‘I he taimi tatau ‘e malava pē ‘e he Fale Alea ke tuku fakataimi ‘enau Ngaahi Tu’utu’uni. Koe Kupu 3 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘Oku ngofua ke tuku fakataimi pe ta’ofi ha ní’ihi pe kotoa ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ni ‘aki ha loto ki ai ha tokolahi ‘o e Fale Alea’ kae fakakakato ho nau fatongia faka-Konisitūtoné.

Tu’utu’uni 3 ‘Oku ngofua ke tuku fakataimi pe ta’ofi ha ní’ihi pe kotoa ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ni ‘aki ha loto ki ai ha tokolahi ‘o e Fale Alea’.

Kapau ‘e tuku fakataimi ‘a e Tu’utu’uni, ‘e ‘ikai ta’efakalao ai e ngaue ia ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea. Fakatātā, fakatau ki he kupu 39, ‘e ‘ikai ngofua ke toe fai ha feme’a’aki ‘i ha kaveinga kuo hiki nima’i pea paasi . Ka ‘i ai ha tu’unga makehe ‘e toe fiema’u ‘e he Fale Alea ke toe fai ha fema’a’aki he kaveinga ko ia pea ‘e tuku fakataimi leva ‘a e Tu’utu’uni 39.

(Vakai ki he ngaahi Kupu Fekau’aki ‘o e Konisitūtoné ‘I he fakalahi 4).

I.e Lau’ikovi pea mo e tefito’i fakakaukau ‘o e Ngaahi Totonu faka-Fale Alea (privilege)

‘Oku fa’a lahi e ma’u hala fekau’aki mo e ngaahi tefito ‘o e totonu ‘a e Hou’eiki ‘I he Fale Alea pea ‘oku fa’a lahi ai hono fehu’ia ‘e he ngaahi fa’ahi ‘oku nau ta’efiemālié. ‘Oku kau ‘a e totonu Faka-Fale Alea ‘i he ngaahi makatu’unga mahu’inga ‘oku fiema’u ‘e ha Fale Alea kae malava ke fakahoko ho nau fatongia pea ke fakahoko tau’atāina ho nau ngaahi fatongia faka-Fale Alea ko iá.

Koe ngaahi totonu faka-Fale Alea ‘I Tonga ‘oku kau ki ai e kotoa e ngaahi totonu, mafai ke tu’u ‘ataa e Fale Alea mo hono kau Memipa mei ha fa’ahinga faka’ilo, ‘o hangē ko ia ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e ngaahi fakamaau’anga ‘i Tongá pea mo e lao tupufakafonú (common law).

Koe fo'i lea totonu faka-Fale Alea 'oku 'uhinga ia ki he ongo tafa'aki mahu'inga 'e ua 'oe lao fekau'aki mo e Fale Alea.

- Koe ngaahi monū'ia mo e tu'u 'ataa pe 'a e Fale Alea.
- Koe mafai 'o e Fale Alea ke malu'i 'a 'ene ngaahi founa ngāue

Koe ngaahi totonu ko eni mo e mafai 'oku faka'atā 'oku lahi 'aupito. 'Oku uho'aki eni 'i he hisitolia 'o e tau'atāina 'a e fa'u laó, tautautefito ki he ngaahi Fale Alea 'oku nau muimui ki he sīpinga faka-Fale Alea Uesiminisita. Ka ne 'ikai e ngaahi totonu ko eni ne 'ikai ke nau mei tolonga mai.

Koe ngaahi tefito'l totonu ko eni 'oku kau ai:

- Tau'atāina ki he lea 'i Fale Alea
- Tau'atāina ki hono pule'l 'enau ngaahi ngaue
- Mafai ke tautea ha Memipa
- Mafai ke tautea ha 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea.

'Oku hanga 'e he ngaahi totonu faka-Fale Alea ko eni 'o malu'i e mēmipá mei hano faka'ilo pe 'eke'i fakalao ki ha me'a na'a ne lea'aki he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke ngāue 'a e Lao ki he Lau'ikovi ia ki ha me'a 'oku lea'aki 'i loto Fale Alea; kaekehe, 'e toki ngāue'aki ia ki ha lea 'e fai 'i tu'a mei Fale Alea. 'Oku ki' tu'u faingata'a leva 'eni ki he Mītia koe'uhí 'oku 'ikai ke nau kau kinautolu hono malu'i 'e he totonu faka-Fale Alea. Kapau leva 'e hanga 'e ha faiongoongo 'o toe lea'aki ha lea lau'ikovi ne fai 'e ha Memipa Fale Alea'i loto 'i he Fale Alea, 'e malava pē ke fai hano 'eke'l fakalao pe faka'ilo e faiongoongo ki he lau'ikovi.

'Oku mahu'inga 'aupito ke fakapapau'i 'e he faiongoongo koe lea 'oku nau to'o mei he feme'a'aki he Fale Alea 'oku 'ikai ala lau ko e lau'ikovi, na'a faifai pea faka'ilo kinautolu ki he lau'ikovi. 'E 'i ai e kau faiongoongo ia te nau fakafekiki koe me'a na'a nau līpooti 'oku mahu'inga ki he lelei fakalūkufua 'a ekakaí ka koe taimi lahi 'oku fa'a faka'ilo e kau faiongoongo. "Kapau leva 'oku ke veiveiua 'oku laka ange ke tuku".

Koe ngaahi fakatātā 'oe totonu faka-Fale Alea 'oku kau ai;

- Kupu 73 e Konisitūtoné ,Tapu ke puke 'E 'ikai ngofua ke puke pe fakamaau'i ha fakafofonga 'o e Fale Alea lolotonga 'oku kei fai 'a e fakataha ngata pe 'i he'ene fai ha hia 'oku hopo sula pea 'e 'ikai ngofua ke faka'ilo ia koe'uhi ko ha lea na'a ne fai pe fakahāhā 'i he Fale Alea
- Mafai 'i he Kupu 70 'oku foaki 'e he Konisitūtoné ki he Fale Alea kenau tautea ha kakai te nau 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa pe fakafe'atungia'i e ngāue 'a e Fale Alea
- Kupu 62 'o e Konisitūtoné 'oku ne fakamafai'i e Fale Alea ke fa'u 'enau ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngaue.

'Oku totonu ke fakatokanga'l 'e he faiongoongo tukukehe ange 'a e ngaahi totonu 'oku foaki ki he Hou'eiki Mēmipa he Fale Alea 'oku toe 'l ai pe mo e totonu makehe ia ki he Hou'eiki Nōpelé. Koe ngaahi kaveinga fekau'aki mo e Tu'i, Fale 'oe Tu'i pe ko ha hingoa Nōpele tukufakaholo, koe Hou'eiki Nopele pē 'oku ngofua ke nau alea mo pāloti he ngaahi kaveinga pehē.

(Vakai ki he Fakalahi 5 ki he ngaahi kupu felave'l he Konisitūtoné.)

*Fuofua Huufi 'e he 'Ene 'Afio, Tupou VI 'a e Fale Alea 'o Tonga 'o ngaue'aki e tekinolosia 'o e Initaneti.
Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea 'o Tonga.*

II. Ko e Fa'unga 'o e Fale Alea 'o Tonga

Ko Tongá koe pule'anga faka-tu'i pē ia 'e taha he Pasifiki Tonga 'oku kei tolonga mai. Ne kamata hono pule'l 'e he Ha'a Tu'i Kanokupolu 'a Tonga mei he senituli 17, pea ko Tonga 'oku ne ma'u e taha 'o e ngaahi Konitutone motu'a taha 'i mamaní. Kimu'a hono foaki 'o e Konisitūtoné 'i he 1875, ne 'i ai pē fa'unga fa'ulao ia 'o Tonga 'o hange ko ia 'oku 'iloa he ngaahi 'aho ni koe Fale Alea. Ne kau ki heni e Tu'i pē mo 'ene Hou'eiki pea ne ui pe eni koe "Fakataha" Ne toki fakakau atu e kakai 'o e fonua ki he Fale Alea 'i he 1875. Koe kotoa e ngaahi mafai pule ne 'i he Tu'i pē ia kimu'a 'i he 1875.

'I he 2010 ne momoi ai 'e he La'a kuo unga fonuá Kingi Siaosi V hono mafai ke fili e palemia mo e hou'eiki minisita ki he Fale Alea. Ne hoko ai 'a Tonga ko pule'anga faka-Tu'i faka-Konisitūtoné pea mo e Fale Alea temokalati 'I he Fale Alea pe 'e taha. 'Oku fili 'e he kakai 'a e kau fakafongā 'e took 26; 'a ia 'oku 'i ai 'a e Fakafongā Nōpele 'e toko 9 pea mo e Fakafongā 'o e Kakai 'e toko 17.

II.a Fa'unga Fakapolitikale mo hono Fāliunga: Koe Fili Fale Alea

'Oku hoko 'a e fili Fale Alea koe taha e ngaahi ouau mahu'inga he takai 'a e faha'ita'u fakapolitikale 'i Tonga ni, pea 'i he'ene pehē 'oku mahu'inga ke mahino'i 'e he faiongoongo 'a e ngaahi founa 'oku fakahoko'aki 'a e filí mo hono ngaahi tu'utu'uní.

Fili Fale Alea

Hili e liliu fakapolitikale 'oe 2010 'oku fakahoko faka-ta'u 4 'a e fili Fale Alea. Ko e founa mo tu'utu'uní ki he fili 'o e memipá ki he Fale Alea 'oku pule'l ia 'e he Lao ki he Fili pea mo hono ngaahi Tu'utu'uní.

Fakatatau ki he Kupu 64 'o e Konisitūtoné:

"Ko e taha Tonga kotoa pē kuo kakato hono ta'u uofulu ma taha pe lahi ange 'oku 'ikai ko ha nopele, 'oku 'ikai faha pe vale pea 'oku 'ikai fakatapui ia 'e hono uofulu ma tolu 'o e kupu, kapau kuo lesisita ko ha taha fili, 'oku pau ke ngofua ke ne kau 'i he fili 'o e kau fakafongā 'o e kakai ki he Fale Alea, pea 'i he 'aho kuo tu'utu'uní ke fai ai 'a e fili kuo pau ke faka'ata ia mei hano faka'ilo ko e 'uhi ko ha mo'ua. Ko ha taha 'oku 'ikai nofo 'i Tonga 'a ia 'oku ngofua ke hoko ko e taha fili 'e ngofua ke fili 'i ha fili 'o kapau pe 'oku 'osi lesisita ko e taha fili pea 'oku lolotonga 'i Tonga ki he fili".

Ko e Kupu 65 'o e Konisitūtoné 'oku fakahā mahino mai ai koe ha kanititeiti kuo pau ke ne nofo 'i Tonga 'i ha māhina 'e tolu 'i loto 'i he māhina 'e ono kimu'a e fili. Kuopau ke nau totongi mo ha'anau mo'ua 'i he fakamaau'anga pea ke ne lēsisita ki ha vahenga fili.

Fili 'o e Palemia pea mo e Sea 'o e Fale Alea 'e he Hou'eiki Memipa

Koe fuofua fakataha faka'ofisiale 'a e Hou'eiki Memipa kuo filí hili 'a e fili Fale Alea ke fili meiate kinautolu 'a e Palēmia (Kupu 50A pea mo e Tēpile 'o e Konisitūtoné); koe Sea pea mo e Tokoni Sea (Kupu 61 'o e Konisitūtoné pea mo e Tu'utu'uní 4 mo e 5 'o e Ngaahi Tu'utu'uní 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea). Koe fakataha ko ení 'oku 'i he malumalu ia 'o e Sea Fakataimi 'oku fili 'e he 'Ene 'Afio (kupu si'i 8 'o e Tēpile ki he Konisitūtoné) Kimu'a he 2010, koe mafai ke fili 'a e Sea 'o e Fale Alea ne 'i he Tu'i pē ia pea ne fili pē ia 'o 'ikai fakangatangata hono taimi 'i he lakangá.

'Oku 'ikai ke fiema'u e Hou'eiki Mēmipa kenau fuakava he 'uluaki fakataha 'a e Fale Alea. 'I he fakataha ko eni 'oku tuku 'ataa pē 'a e sea ia 'o e Palēmia.

Koe fili 'o e palemia 'oku fakahoko 'i ha paloti fakapulipuli fakatatau ki he Konisitūtoné pea mo e Tu'utu'uní 4(1) 'o e Ngaahi Tu'utu'uní 'oe Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

‘I he kakato ‘a e fili ‘e fokotu‘u atu leva ‘e he Fale Alea ki he Tu‘i ‘a e Palemia kuo fili ke fakanofu. ‘I he 2010, koe fuofua taimi ia ke fili ai ‘e he Fale Alea ha Palēmia

Koe fili ‘o e ‘Eiki Sea pea mo e Tokoni Sea ‘oku toki fakahoko fakapulipuli(‘o kapau ‘e laka he tokotaha ‘a e kanititeiti) fakatatau eni ki he Tu‘utu‘uni 4(2) ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni. Koe ‘Eiki Sea pea mo hono tokoni ‘oku fili pē ia mei he Hou‘eiki Nopele pē.

II.b Ngaahi Lakanga ‘i he Fale Alea

Mei to‘ohema, Kalake Pule, Gloria Pole‘o, Lord Fakafanua koe ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Dr. Sione Fatanitavake Vikilani, Tokoni Kalake. Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea ‘o Tonga.

Sea ‘o e Fale Alea

Koe ‘Eiki Sea ‘oku mafai ma‘olunga taha ‘i he Fale Alea. ‘Oku ne tokanga‘i mo pule‘i e ngaahi feme‘a‘aki, pule‘i kohai e mēmipa ‘e me‘a pea ‘oku ne tokanga‘i ‘a e ma‘uma‘uluta mo e maau ‘a e ngaahifakataha ‘a e Fale Alea. Koe ‘Eiki Sea kuopau pē ke fili mei he Hou‘eiki Nōpele.

Kuo pau ki he Sea ke hoko atu pe ‘i hono lakanga kae ‘oua —

- kuo fakanofu ‘e he Tu‘i ha Sea Fakataimi hili ‘a e fili lahi hono hoko ‘o fakatatau ki he kupu-si‘i (8) ‘o e Tepile ki he Konisitūtoné;
- kuo fakata‘e‘aonga‘i hono fakanofu ‘i he 61(3) ‘o e Konisitūtoné; pe
- Kapau ‘e fokotu‘u atu ‘e he Palemia ‘i he loto ki ai ‘a e vaeua ‘o e kau memipa ‘o e Fale Alea, ki he Tu‘i ke fakahifo ‘a e Sea mei hono lakanga, kuo pau ki he Tu‘i ke ne fakata‘e‘aonga‘i ‘a e fakanofu ‘o e Sea pea fakanofu ha Sea fo‘ou ‘i he fokotu‘u atu ‘e he Fale Alea.

Kuopau ke fakanofu ‘e he Tu‘i ha Sea hili ‘a e ‘aho ‘e fitu (7) mei ha ‘ataa e lakanga Sea ‘o e Fale Alea.

Tokoni Sea

‘Oku fakahoko ‘e he Tokoni Sea ‘a e fatongia tatau mo e ‘Eiki Sea ‘i ha taimi ‘e mama’o ai e ‘Eiki Sea mei he Fale Alea. Hange pē koe Sea ‘o e Fale Alea koe Tokoni Sea ‘oku fili mo ia mei he Hou’eiki Nōpelé.

Kalake

Koe Kalake ‘o e Fale Alea koe ‘Ofisa Pule Ngāue ia ‘o e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a ia koe va’a ngaue fakasekelitali ia ‘a e Fale Alea. Koe Kalake ‘o Fili ia ‘e ‘Eiki Sea ‘i ha loto ki ai ‘a e Fale Alea. Koe ngaahi tefito’l fatongia ‘o e Kalake ‘oku ha ia he kupu 20 ‘o e Lao ki he Fale Alea ‘o kau ai ‘a e;

- fakahoko ‘a e ngaahi ngaue ki he founa ngaue, faka-lao, pea fakakalake ki he Sea mo e kau memipa ‘o e Fale Alea;
- fakangaue’i (fakataha mo e Sea pea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea), pea tokanga’i pea fokotu’utu’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e founa ngaue ‘a e kau ngaue kotoa ‘oku ngaue ‘i he ngaahi ‘ofisi ‘o e Fale Alea;
- fakahoko ‘a e ngaahi ngaue faka-sekelitali ki he Fale Alea mo hono ngaahi komiti; mo fale’i ‘a e Sea mo e kau memipa ‘o fekau’aki mo e lao faka-Fale Alea mo e founa ngaue.

Koe Kalake koe pule ngāue ia pea ‘oku ne tokanga’i e va’a ngāue fakasekelitali ‘o e Fale Alea pea koe tokotaha totonu ia ke fetu’utaki ki ai fekau’aki mo ha me’a ke fakamahino mei he Fale Alea.

Koe Tokoni Kalake mo e ‘Etita ‘o e Henisaati ‘e malava ke fetu’utaki ki ai e Mītia he ko ia ‘oku ne toe tokanga’i mo e peesi Facebook mo e website ‘a e Fale Alea ka kuopau ke fou he Kalake ke ma’u ha ngofua.

Sea ‘o e Komiti Kakato

Koe Sea ‘o e Koōmiti Kakatō ‘oku fili ia ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e fale Alea hili ‘a e fili Fale Alea pea mo e fakaava ‘o e Fale Alea. Koe Kōmiti Kakatō koe fakataha’anga pē ia ‘e taha ‘a ia ‘oku fakataha ai e kotoa e Hou’eiki Mēmipá ke nau feme’a’aki ‘i he ngaahi kaveinga fakatekinikale ‘o hangē ko ha sivilivivi’i ‘o ha lao fakaangaanga.

‘Oku ‘i he lakanga ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato ‘i ha ta’u ‘e 4. Kapau ‘e ‘ikai me’a e Sea ‘oe Kōmiti Kakato ‘i Fale Alea ‘e fokotu’u mai leva ‘e he ‘Eiki Sea ha Mēmipa ke ne Sea fakataimi.

‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi mafai kehe ‘o e Sea ‘o e Kōmiti Kakato fekau’aki mo ha Mēmipa ‘oku ne maumau’i e Ngaahi Tu’utu’uni pea ‘oku ne fakahoko ha ‘ulungaanga ta’efaka’apa’apa ‘i he Kōmiti Kakatō. Koe Ngaahi mafai ko eni ‘oku hā ia ‘i he Tu’utu’uni 49(2) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha’anga.

(b) ‘i he Komiti Kakato ‘oku mafai ‘a e Sea’ ke ne –

- tu’utu’uni ke fakahifo fakataimi mei he Fale’ ‘a e memipa ko ia ‘o ‘ikai laka hake he ‘aho ‘e taha (1);
- pe te ne ‘ave ki he Fale Alea’ ke fai ki ai ‘a e ngaue hange ko ia ‘i he tu’utu’uni si’i (3) ‘o e Tu’utu’uni ni.

II.c Koe Uho 'o e Ngaahi Fatongia Faka-Konisitūtoné 'o e Fale Alea

'Oku 'i he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi fatongia faka-Konisitūtoné: ke sivilivivi'i e ngaahi ngāue 'ae Pule'anga, fa'u e Lao, fakafofonga'i e kakai e fonua pea mo hono fakapaasi e patiseti fakata'u 'a e Pule'anga.

Sivilivivi'i e Ngāue 'a e Pule'anga.

Koe taha e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Fale Alea ko hono fakapapau'i 'oku tali ui mo fakahoko lelei 'e he Pule'angá ho nau fatongia. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u 'a e Fale Alea ke ne fakapapau'i 'oku tali ui ki ai 'a e kau fakafofongá.

Taimi Fehu'i

Koe taimi fehu'i koe founga fakangāue ia ki hono fakafehu'i 'e he Hou'eiki Mēmipa e Hou'eiki Minisitā 'i he ngaahi taumu'a ngāue 'a e pule'anga pe ha ngaahi kaveinga 'oku lolotonga hoko. 'Oku fakahoko e taimi fehu'liki eni 'i he 2:00pm 'o e ho'atā Tu'apulelulú 'i he taimi 'oku lele ai e Fale Alea (tu'utu'uni 104).

Koe faingamaālie eni ke fakafehu'i fakahangatonu ai 'e he Mēmipa ki ha Minisita 'i he Fale Alea pea me'a ki ai mo e kakai e fonuá.

'Oku toe 'i ai pē mo e faingamalie ki he Mēmipa ke ne 'eke ha fehu'i lolotonga 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i ha 'aho. 'E makatu'unga 'a e malava eni mei he 'asenitá, ka 'e malava pē 'e ha Mēmipa ke 'ohake ha me'a mei hono vahenga fili, pe ko ha me'a 'oku ne pehē 'e mahu'inga ki he fonuá. 'Oku meimei fa'a fakahoko eni he pongipongi. Koe faingamālie eni ki he kau faiongoongo ke ma'u ai ha'anau ngaahi ongoongo.

Tohi Fakahā Fehu'i

Koe ngaahi tohi fehu'i 'oku fakahoko atu 'e he Mēmipa ki ha Minisita 'oku 'ikai ke lau ia 'i Fale Alea. Koe tali 'a e Minisitā kuopau ke 'oatu ia ki he Mēmipa 'i loto 'i he 'aho 'e 14 'o fakafou 'i he 'Ofisi 'o e Fale Alea (Tu'utu'uni 105).

Pāloti ke Fakamalolō'i e Palēmia

'I he fakalelei fakapolitikale 'o e 2010, ne fakahū mai ai 'a e paloti ke fakamaloloo'i e Palēmia ke malava 'e he Fale Alea ke fakapapau'i 'oku faipau e pule'anga ki ho nau fatongia. Koe paloti ke fakamalolō'i e Palēmia koe founga ia 'e malava ke fakahifo'aki e palemia mei hono lakangá pehē ki he Kapineti. 'Oku malava ke uesia lahi heni e tu'unga fakapolitikale pehe ki he fa'unga 'o e pule'angá.

Ka tali 'a e pāloti ke fakamalolō'i 'a e Palēmia mo 'ene Kapineti te nau mavahe leva mei he Pule'anga, ka 'e kei ma'u pē ho nau sea koe Mēmipa Fale Alea.

Koe fokotu'u ke pāloti ke fakamalolō'i e Palēmia 'e 'ikai ngofua ke fakahoko 'i loto 'i he māhina 'e 18 hili 'a e fili Fale Alea pē ko hamahina 'e ono pea fai e fili Fale Alea pe 'i loto he mahina 'e 12 mei he 'aho ne fai ai ha pāloti ke fakamalolō'i fakamuimitaha 'o e Palēmia. Kupu 50B(2)(b) 'o e Konisitūtoné.

Koe fuofua taimi ne fakahoko ai e pāloti ke fakamalolō'i e Palemia koe 2012 hili pe māhina 'e 18 mei he 'aho ne fakahoko ai e fili Fale Alea.

(Tu'utu'uni 84A ki he 84G 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'e ma'u ai e pāloti ke fakamalolō'i e Palēmiá.)

Faka'ilo faka-Fale Alea.

Koe taha e fatongia 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ke sivilivivi'i e ngāue 'a e Pule'angá; ka 'i he taimi tatau 'oku fiema'u pē mo e Hou'eiki Mēmipa ki he'enu fakahoko ngāue ke faka'ēfika mo faipau ki he 'ulungaanga totonu 'oku fiema'u mei ha Hou'eiki Memipa. 'Oku malava pe ke a'u 'a e ngāue ki ha tu'unga mātu'aki ta'efe'unga 'a ia 'e ai ke faka'ilo faka-Fale Alea ha Mēmipa.

Koe ngaue mamafa ka faka'ilo faka-Fale Alea ha Memipa pea 'oku 'ikai totonu ke to'o ma'ama'a. Koe me'angaue eni 'oku fakapapu'l ai 'e fakahoko 'e he Memipa Fale Aleah ono fatongia faka-Fale Alea 'i ha 'ulungaanga lelei mo totonu. 'Oku ngāue'aki foki ko ha me'a ngāue ke malu'i 'a e Fale Alea koe ngāue'anga 'oku faitotonu, 'ata ki tu'a pea mo taliui ki he kakai. 'Oku fakalao ki ha memipa 'o e Fale Alea, 'iate ia pe, pe makatu'unga mei ha tohi lāunga na'e 'oange 'e ha taha Tonga ke ne fokotu'u atu ki he Fale Alea, 'o fakatatau ki he kupu 75 'o e Konisitūtoné, ke faka'ilo ha mēmipa Fale Alea.

Koe toki taimi pe eni 'e me'a ai e Tu'i Fakamaau Lahí 'i he Fale Alea. Koe Tu'i Fakamaau Lahi 'e Sea 'i he hopo faka'ilo faka-Fale Alea 'o ha Mēmipa 'o fakahoko fakatatau mo e Kupu 11 'o e Konisitūtoné.

(Vakai ki he Fakalahi 7; Kupu 75 'o e Konisitūtoné pea mo e Tu'utu'uni 87 ki he 96 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.)

*Koe Tapuni Fakalotofale 'o e Fale Alea
Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea 'o Tonga*

II.d Halanga 'o e Lao

Lao Fakaangaanga mo e feme'a'aki he Laó

'Oku mahu'inga ki he kau faiongoongo ke nau 'ilo ki he founa hono alea'i 'o e Lao he koe taha ia e ngaahi tefito'i fatongia faka-Konisitūtoné 'o e Fale Alea ke nau fa'u e Lao e fonuá. 'Oku hanga 'e he Kupu 56 'o e Konisitūtoné 'o fakamafai'i e Tu'í mo e Fale Alea ke fa'u mo fakapaasi e lao. Ke fa'u ha Lao, kuo pau ke paasi he Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga kimu'a pea 'ave ki he 'Ene 'Afio ke fakamo'oni Huafa ki ai.

'Oku ngofua ke teuteu'i 'e ha Memipa mo fakahū atu ha ngaahi Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea (Tu'utu'uni 125).

Ko e fa'ahinga 'e ua 'a e Lao Fakaangaanga

1. Koe Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga. Koe ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni 'e fakahū atu ia 'e ha Minisitā mei he Pule'anga 'oku ne tokanga'i 'a e Lao Fakaangaanga ko ia.
2. Lao Fakaangaanga Taautaha. Koe ngaahi Lao ko eni kuopau ke fakahū atu ia 'e ha Mēmipa 'oku 'ikai ko ha Minisita. Neongo 'a e fiema'u ko 'eni, na'e tali 'e he Fale Alea 'i Sepitema 2020 ke fakatonutonu 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ke fakafongua 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ke nau lava 'o fakahū ha Lao Fakaangaanga taautaha.

Koe Lao Fakaangaanga kuopau ke lau tu'o tolu pea pāloti tu'o tolu 'i he Fale Alea. 'E lau 'oku 'ikai ke tali ha Lao Fakaangaanga kapau 'e 'ikai paasi 'i hono lau 'uluaki, ua pe tolu. . Koe founga hono alea'l 'o ha Lao Fakaangaanga 'l he Fale Alea 'oku ha ia 'l he Konga 5, vahe 7 ki he 10 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

'Oku mahu'inga ki he tokotaha faiongoongó ke ne mahino'i 'a e taimi 'oku tukuhifo ai ha Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato pea mei ai ki ha Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea pehē ki ha fakataha mo e kakai. 'E 'i ai pē faingamalie ki he kakai 'o e fonuá ke 'omai 'enau fakakaukau ki ha Lao Fakaangaanga 'l he taimi 'e 'a'u ai ki hono tuku atu ke 'omai e lau 'a e kakai pe ki ha'anau fokotu'ú.

Lau 'Uluaki

Kuo pau ke tu'utu'uni leva 'a e 'Eiki Seá ki he Kalaké ke lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga. Kuo pau ke lau 'e he Kalake 'a e Hingoa Lōloa; Talateu; mo e Hingoa Nounou 'o e Lao Fakaangaanga. Kuo pau ke hanga 'e he 'Eiki Sea 'o fai ha fakahā loto ki he lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga 'i he Fale 'o 'ikai ha fakatonutonu pe fai ki ai ha alea.

Ngaahi Fakataha 'a e Kōmiti mo e kakai 'o e fonua pea mo e lipooti

Koe taha 'o e ngaahi fakalelei ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Fatongia 'o e Fale Alea he 2010 ko hono faka'atā e kakai e fonua 'o fou he fokotu'ú mei he kakai mo e fakataha mo e kakai kenau alea'i ha Lao Fakaangaanga 'oku lolotonga alea'i 'i he Fale Alea.

Kuopau ke faitu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea koe fē Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea 'oku felave'i mo e Lao Fakaangaanga pea ko Komiti ko ia ke nau fakahoko e fakataha mo e kakai.

Hili e fakataha mo e kakai pea mo e tānaki 'o e ngaahi fokotu'ú, 'e fakahū leva 'e he Kōmiti ko ia 'a e Lipooti ki he ola 'o 'ene ngaue pea fokotu'ú atu ki he Fale Alea (Tu'utu'uni 132(1)). 'Oku lahi e ngaahi fakamatala 'i he ngaahi lipooti 'a e ngaahi Kōmiti ka 'e 'ikai ngofua ki ha faiongoongo ke ne lipooti kae 'oua kuo fai ha feme'a'aki ki ai 'i he Fale Alea. 'l he taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a mama ki tu'a e ngaahi lipooti ia ko eni kimu'a hono fakahū ki he Fale Alea. Koe fili ke fakamafola pe pulusi ha lipooti kōmiti ne mama ki tu'a koe me'a pē ia 'a e faiongoongo mo 'enau kautaha ongoongo, ka 'e malava ke faka'ilo kinautolu ki he 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea. Koe tu'utu'uni fakapotopoto pē ki ai koe " ka 'oku ke veiveiua pea tuku".

Lau hono Ua

Ko ha Lao Fakaangaanga 'e lau tu'o ua 'e 'ikai ke fai ha tipeiti ai pe ko hano liliu hili pe hono lau.

Ka 'i ai ha Mēmipa te ne fokotu'ú ke fai ha tipeiti 'i ha Kupu 'o e Lao Fakaangaangá hili hono lau tu'o ua, ke tukuhifo leva ia ki he Kōmiti Kakato ke fai ai e tipeiti pea 'e 'ikai ke fakangatangata pē ki he kupu ne fokotu'ú'aki ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō.

Ka kapau 'e 'ikai ke fokotu'ú 'e ha Mēmipa ke tukuhifo hili hono lau tu'o uá, 'e hoko ai pē ia ki hono lau tu'o tolu.

Kōmiti Kakato

Koe Lao Fakaangaanga 'oku tīpeiti mo feme'a'aki ai e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. 'E fokotu'ū 'e he Sea 'o e Komiti Kakato ke fakakupukupu ha feme'a'aki 'i ha Lao Fakaangaanga' 'o fakatatau ki hono fakahokohoko fakafika' tukukehe 'o ka loto 'a e Komiti' ke alea'i fakalūkufua. 'E malava 'e he Sea' ke ne fokotu'ū ki he mēmipa na'a ne fakahū mai ha Lao Fakaangaanga ke ne fakama'ala'ala ki he 'uhinga 'o ha kupu 'o e Lao Fakaangaanga kimu'a pea toki fakahoko ha feme'a'aki ki ai. Koe hili e feme'a'aki 'e toki tu'utu'uni leva 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakatō ke nau paloti.

Fakafoki 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea mei he Komiti Kakato

'E līpooti 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakato 'a e Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu ki he Fale Alea 'o ka kakato e feme'a'aki mo e pālōti 'i he Kōmiti Kakatō. 'E tu'utu'uni leva 'e he 'Eiki Seá ke paloti'i e lau hono ua pea kapau 'e tali 'e hoko atu ai pē ki he lau tu'o tolu.

Lau tu'o Tolu.

'E Tu'utu'uni leva 'a e 'Eiki Sea ke lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga pea pālōti 'i he Fale Alea. Kapau 'e tali 'a e Lao Fakaangaanga pea 'e ui leva ia koe Lao kuo paasi 'e he Fale Alea.

Fakamo'oni hingoa mo hono fakapapau'i 'o e ngaahi Lao kuo paasi

'E fakamo'oni hingoa 'a e 'Eiki Sea ki he Lao Fakaangaanga kuo tali 'e he Fale Alea 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 146 'o e Ngaahi Tu'utu'uní

'E fakamo'oni'i 'e he Kalake 'i he kongá ki 'olunga 'oe peesi 'uluaki 'a e 'aho ne ne tali ai e Lao Fakaangaanga. "I loto he mahina 'e taha mei he 'aho ne paasi ai he Fale Alea, kuo pau ke fakahū atu 'e he Kalaké ki he 'ofisi felave'i ke nau fakahoko ki he 'Ene 'Afio ke Fakamo'oni Huafa ki ai.

Ngaahi me'angāue faka-Fale Alea

Ngaahi Fokotu'ū

Ko e fokotu'ū (motion) ko ha fokotu'ū atu ia 'e fakahoko 'e ha mēmipa ki he Fale Alea ko e kole ke fakahoko ha fa'ahinga ngāue. Fakatātā 'aki 'eni, 'e ngofua ki ha mēmipa ke fokotu'ū atu ki he Fale Alea ke tali ha Lao pe tukuhifo 'a e totongi 'o e fefolau'aki fakapuna fakaloto fonuá. Kuo pau ke fakahoko atu 'e he Hou'eiki Mēmipá 'enau ngaahi kaveingá 'i ha founa 'o ha fokotu'ū kae malava ke feme'a'aki ai 'a e Falé. 'E lava pē ke fakahoko atu 'a e fokotu'ū 'i ha tohi pe fakahoko ngutu atu.

'Oku totonu ke mahino ki he kau faiongoongó 'a e kehekehe 'o e fokotu'ū mo e fokotu'ū tu'utu'uni.

Ko e "fokotu'ū tu'utu'uni" ko e taimi ia 'oku fakalea ai 'a e fokotu'ū pea fakataumu'a ke tu'utu'uni atu 'a e Fale Alea ki he pule'angá ke fakahoko ha ngāue fekau'aki mo e fokotu'ū. (Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá, tu'utu'uni 85 mo e 86). Fakatātā'aki 'eni, 'e ngofua ki ha mēmipa ke fakahoko ha'ane fokotu'ū tu'utu'uni ke tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he pule'angá mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'oatu ha \$50,000 ki he 'Akapulu 'Iunioni 'a Tongá.

'E 'ikai lava ke fakahū atu 'e he Hou'eiki Mēmipá ha fokotu'ū fo'ou ki he Fale Alea hili 'a e 'aho 31 'o 'Aokosí, tuku kehe pē ha ngaahi fokotu'ū ki ha faka'ilo faka-Fale Alea pe fokotu'ū ke tukuhifo 'a e 'Eiki Palēmiá.

*Tali 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Nōpele Fakafanua, 'a e Tohi Tangi 'a e Kolisi Tutuku 'o e Kolisi Tongá.
Faitā: Melemanu Fiu Bloomfield / Fale Alea 'o Tonga.*

Tohi Tangi

Ngaahi Tohi Tangí

'Oku fakangofua 'e he Kupu 8 'o e Konisitūtoné 'a e kakaí kenau tangi ki he Tu'í mo e Fale Alea. Ko e Tohi Tangí 'a e founga fakahangatonu ki he kakaí ke fokotu'ú atu ha ngaahi kaveinga pau ki he Fale Alea.

8. 'Oku ngofua ki he kakaí kotoa pe ke fai 'enau tangi

'Oku ngofua ki he kakaí kotoa pē ke fai 'enau tohi pe ko 'enau tohi kole ki he Tu'í pe ki he Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'í fai pe ki he Fale Alea ko hono fokotu'ú pe ko hono ta'ofi kapau 'oku nau fakataha melino pea ta'e ha mahafu tau mo ta'e maveuveu.

'Oku 'ikai fakangatangata 'e he liliu faka-Tonga 'o e kupu 8 'a e tohi tangí ki he tali pe fakapekia pē ha ngaahi lao ka 'oku liliu fakahangatonu pea ia ko e "ki he me'a 'oku hā mai kiate kinautolu (anything or any matter)" 'oku nau fie kole 'i he 'enau tohi tangí.

Kuo fakangofua fakalūkufua 'e he Fale Alea 'a e kotoa 'o e ngaahi tohi tangí ke fakahū ange pea fakahoko ha feme'a'aki ai 'o kapau 'oku nau faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá pea 'oku ngāue'aki 'a e lea faka'apa'apa, ongo lelei mo ngāue'aki ha ngaahi lea 'ikai fakatupu'ita (Tu'utu'uni 123(1)(b)).

Ko hono tali 'o e Patiseti fakata'ú

Ko e Patiseti fakata'ú ko e taha ia 'o e ngaahi makamaile mahu'inga fakata'ú 'i loto 'i Fale Alea. Kuo pau ke tali 'e he Fale Alea 'a e Patiseti 'a e pule'angá kimu'a pea ngata 'a e ta'u fakapa'angá 'i he 'aho 30 'o Suné. Kuo pau ke fakapapau'í 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá kuo fakahū atu 'a e 'Esitimetí ki he Fale Alea 'o 'ikai toe tōmui ange 'i he 'aho 'e 30 kimu'a pea ngata 'a e ta'u fakapa'angá (tu'utu'uni 183 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá mo e kupu 7(3) 'o e Lao ki hono Pule'í 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá) – 'a ia ko e kimu'a 'a e 'aho 1 'o Siulaí.

‘I he taimi ‘oku fakahū atu ai ‘a e Patisetí, ‘oku ta’efakangatangata ‘a e taimi ‘oku faka’atā ange ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke fakahoko atu ai ‘a e Patisetí ki he Fale Alea. Ko ‘eni mo hono fakahū atu ha Lao Fakaangaanga ‘a e ongo taimi pē ia ‘e ua ‘oku ta’efakangatangata ai ‘a e taimi ke me’a atu ai ha mēmipa ki he Fale Alea.

‘I hono vakai’i ‘o e Patisetí, ‘oku totonu ke ‘oua ‘e tuku taha pē ‘a e tokanga ‘a e kua faiongoongó ki he vahevahe ‘o e Patisetí (ngaahi fakamole fakaangaangá); ka ‘oku totonu kenau fakatokanga’i ‘a e ngaahi ivi ngāue ‘oku ne fakapa’anga ‘a e Patisetí - ‘a e pa’anga hū maí. ‘E fiema’u kenau lava ke tala ‘a e ngaahi pa’anga hū maí (pa’anga ‘oku ma’u mei he tānaki ‘o e ngaahi tukuhaú). ‘Oku totonu foki kenau ‘ilo ki he ngaahi ivi ngāue ‘oku nau fakapa’anga mei tu’a ‘a e Patisetí fakafonuá hangē ko e ngaahi hoa ngāue tokoní.

‘Oku tatau pē ‘a e founga ngāue faka-Fale Alea ki hono tali ‘o e Patisetí mo ia ‘oku ngāue’aki ki ha toe Lao Fakaangaanga, ko hono ‘uhingá ko e Patisetí ko e Lao Fakaangaanga pē ia ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘uluaki fakahū mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e Patisetí kimu’a pea toki feme’a’aki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Kuo pau ke tali ‘e he Fale Alea ‘a e Patisetí kimu’a pea ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga lolotongá koe’uhi kae lava ‘a e pule’angá ‘o fakahoko ‘ene ngaahi ngāue ki he ta’u fakapa’anga hokó.

‘Oku tufaki atu ‘a e ngaahi tatau ‘o e Patisetí ki he Hou’eiki Mēmipá kimu’a hono fakahū atu ia ki he Falé. ‘Oku totonu ke ‘i ai ha tatau ‘a e kau faiongoongó koe’uhi kenau lava ‘o muimui ki he feme’a’akí pea ma’u ai ‘enau ngaahi ongoongo kehekehe.

Fakamatala Patiseti mo e ‘Esitimetí

Ko e ongo tohi ngāue mahu’inga ‘eni ‘e ua ‘oku fakahū mai ‘e he pule’angá ‘o fakafou ‘i he Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá – ko e patiseti ki he ta’u fakapa’anga hokó. ‘Oku ‘i he ongo tohi ngāue ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘a e pule’angá mo e ngaahi fiema’u vivilí, ngaahi polokalama ngāue (projects) ke fakapa’angá mo e ngaahi ngāue kehekehe. Ko e fakatama Patisetí ko e fakamatala ia ‘o e ngaahi palani mo e vahevahe ‘o e patiseti fakakātoa ki he ta’u fakapa’angá.

Ko e tohi ngāue ‘e tahá, ‘Esitimetí, ‘oku fakaikiiki faka’auliliki ai ‘a e Patisetí. Ko hono tali pē pea fakahoko ‘a e Patisetí, ‘e lava leva ke ngāue’aki ‘e he kau fai ongoongó ‘a e tohi ngāue ko ha ma’u’anga fakamatal ‘i he taimi ‘oku nau muimui’i ai ha ngaahi kongá’i ongoongo fekau’aki mo e ngaahi fakamole ‘a e pule’angá.

‘I he ngata’anga ‘o e ta’u fakapa’angá, kuo pau ke fakahū mai ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’angá ‘enau ngaahi lipooti fakata’ú ki he Fale Alea, pea ‘e lava ‘e he kau faiongoongó ke fakafehoanaki ‘a e ‘Esitimetí mo e anga hono fakamole ‘o e pa’angá pe ‘oku fekainga’aki ‘a e palaní mo hono fakahokó.

III. Lipooti faka-Fale Alea

Koe’uhí kete hoko ko ha taha lipooti faka-Fale Alea lelei ‘i Tonga, kuo pau ke ‘ilo kānokato ‘e he tokotaha faiongoongó ‘a e fa’unga fakalao mo faka-Konisitūtoné ‘o e Fonuá. Kuo pau foki ke mahino ki he taha faiongoongó ‘a e founga ‘o e ngāue ‘a e Fale Alea. Kuo ‘osi fakahoko atu ‘a e fakamatal ko iá. Ko e ngāue ke hoko atu ki ai e taha faiongoongó ko hono ngāue’aki ‘enau ‘iló ke tānaki mo fa’u ‘enau ongoongó.

III.a Ngaahi ma’u’anga ongoongo ‘i Fale Alea

Ko e taimi lahi ‘oku ‘ikai ‘ilo’i ‘e he kai fai ongoongó ‘a e lahi ‘o e ngaahi fakamatala ‘e ala ma’u mei he Fale Alea. ‘E malava ke ‘ilo ‘e he kau faiongoongó ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi potungāue ‘a e pule’angá, ngaahi Lao Fakaangaangá, ngaahi Tohi Tangí, ngaahi Fokotu’ú, ngaahi Faka’ilo faka-Fale Alea, ngaahi me’a fekau’aki mo e Patisetí, ngaahi polokalama ngāue (projects), ngaahi fiema’u vivilí ‘a e kakaí mo e ngaahi me’a lahi.

Ko e fakamatala tataki 'eni ki he ngaahi feitu'u 'e lava ke ngāue'aki 'e he kau faiongoongó ke ngāue'aki ko e ma'u'aga fakamatala 'i Fale Alea.

Līpooti fakalotofale faka-Fale Alea

Ko e 'uluaki ma'u'anga fakamatala 'e lava ke ngāue'aki 'e he kau fai ongoongó ko e ngaahi naunau mo e ngaahi me'angāue kuo fa'u mo pulusi 'e he Fale Alea 'iate ia pē.

Fakamafola 'o e feme'a'aki 'a e Fale Alea

'I Tonga, 'oku fakamafola hangatonu atu 'i he letioó 'ata'atā pē 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea kae 'ikai ko e televīsoné. 'E lava ke kole 'e he ngaahi kautaha televīsoné ha ngaahi kongā 'o e 'atā mei Fale Alea. Ko e fakamafola hangatonu 'i he 'ataá (livestreaming) 'oku fakangatangata pē ia ki he Huufi mo e Tāpuni Faka'ofisiale 'o e Fale Alea. 'Oku 'atā ki he kau faiongoongó ke hiki pe toe fakamafola pe to'o ha ngaahi kongā mei he ngaahi feme'a'aki kuo 'osi hiki kā 'oku totonu foki kenau maheni mo e ngaahi totonu faka-Fale Alea (Parliamentary Privileges).

Henisaati (Minitī Fale Alea)

Ko e Henisaati ko e lekooti faka'ofisiale ia 'o e ngaahi feme'a'aki faka-Fale Alea. 'Oku fakahingoa ia ki he tokotaha ko Thomas Hansard, ko e tokotaha faipulusi Pilitānia, 'a ia ko e fuofua tokotaha faipaaki ia 'a e Fale Alea 'o Pilitāniá 'i he kamata'anga 'o e senituli 19. Ko e lekooti fakafo'ilea ia 'o e ngaahi feme'a'aki 'i he Fale Alea, 'a ia 'oku toe 'i au pē 'a e hiki ongo mo e 'ata. 'Oku kau atu ki he Henisaati 'a e Fale Alea 'a e fakamā'opo'opo 'o e feme'a'aki 'o e 'ahó. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'eni ki he kau fai ongoongó.

'Oku 'ikai 'ave 'a e lekooti Henisaati ia ki he Hou'eiki Mēmipa kenau fakatonutonu pea 'oku 'ikai ngofua ki ha taha kene to'o pe tānaki ha fo'i lea ki he lekooti tuku kehe ka fakahoko 'e he 'Eiki Seá ha'ane tu'utu'uni 'i he Fale Alea.

'Oku pulusi pea tufaki atu 'a e Henisaati ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'i he 'aho pē 'e tahá pea 'oku ma'u ia 'i he uepisaiti 'a e Fale Alea.

Taimi Fehu'i

Ko e Taimi Fehu'i ko e taimi ia 'oku fakafehu'i ai 'e he Hou'eiki Mēmipá 'a e ngaahi Potungāu'é 'i he Fale Alea fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapule'anga pe ngaahi kaveinga lolotongá, pea 'oku fakahoko ia 'i he 'aho Tu'apulelulu kotoa 'o e uike ngāue faka-Fale Alea.

Ko e faingmālie lelei taha 'eni ma'a e Hou'eiki Mēmipá kenau 'ohake fakahangatonu ki he Hou'eiki Minisitaá 'a e ngaahi kaveinga 'oku nau hoha'a ki ai 'i he 'ao 'o e Fale Alea mo e kakaí.

Ngaahi fehu'i tohi

Ko e ngaahi tohi fehu'i 'oku 'oatu 'e he Hou'eiki Mēmipá ki he Hou'eiki Minisitaá 'oku 'ikai ke lau ia 'i Fale Alea, pea ko e tohi tali 'a e Hou'eiki Minisitaá kuo pau ke 'oatu ia ki he Hou'eiki Mēmipá 'i loto 'i he 'aho 'e 14 'o fakafou 'i he 'Ofisi 'o e Fale Alea (tu'utu'uni 105).

III.b Līpooti faka-Fale Alea: ko e ngafa fatongiá

‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e kau fai ongoongó kenau līpooti totonu pea ta‘efilifilimānako ‘a e ngaahi ngāue lolotonga ‘oku hoko ‘i he Fale Alea, ka ‘oku totonu foki kenau tuku atu ki he kau fanongó mo kinautolu ‘oku mamatá ha fakamatala puipuitu‘a.

‘Oku mahu‘inga maúpē ke fakamanatu ki he kakaí ‘a e founa na‘e a‘u mai ia ha talanoa ki hono tu‘unga lolotonga.

‘Oku mahu‘inga ‘a e lava ko ia kete ma‘u ‘a e ngaahi ma‘u‘anga fakamatalá (hangē ko e ngaahi tatau ‘o e Ngaahi Lao Fakaangaangá) ki he fakamatala puipuitu‘á, ‘a ia ‘oku toe lelei ange ai ‘ete ongoongó.

Ko e Lao Fakaangaanga kotoa pē ‘oku fakahū atu ki Fale Alea ‘oku ‘omi fakataha ia mo hono Fakamatala Fakamahino, ‘a ia ‘oku fakamā‘opo‘opo ai ‘a e ngaahi taumu‘a ‘o e Lao Fakaangaangá mo e ngaahi taumu‘a ‘oku fakahoko ai hono ngāue‘akí.

‘Oku toe hanga pe ‘e he va‘a fekumi ‘a e Fale Alea ‘o ‘oatu ki he Houeiki Memipa hono ‘analaiso ‘o e Lao Fakaangaanga. Koe founa faingofua eni ki hono to‘o kongokonga lalahi ‘o e Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi konga mahu‘inga. “oku ‘atā eni mei he va‘a fekumi ‘a e Laipeli pea pehe ki he uepisaiti ‘a e Fale Alea.

Ko e ngāue‘aki ko ia ‘a e fakamatala puipuitu‘á ‘e lelei ma‘upē ia ki he līpooti ‘a e taha fai ongoongó; ke neongo ia ko e kau faiongoongo ko ia ‘oku pōto‘i ngāué tenau toe fekumi ange. ‘Oku nau ‘ilo ‘oku fakamahu‘inga‘i ‘e he kakaí ‘a e ‘i ai ha huitu‘a ‘o ‘enau fakamatalá kae ‘ikai ko e lea pē na‘e fakahoko mei he pule‘angá pe ko e tafa‘aki ‘e tahá.

Fakatātā‘aki ‘eni, ‘e lava ‘e ha taha faiongoongo ke langa hake ‘ene ongoongó ‘aki ha ‘omai ha lau mei ha kau mataotao (kakai ‘iloa he akó pe mala‘e kehe ange) ‘i he iku‘anga ‘o ha Lao Fakaangaanga, ngaahi nunu‘a ‘o ha tu‘utu‘uni ‘a e pule‘angá, pe ko e fiema‘u ke toe fakatotolo‘i ha kaveinga. ‘E poupou ‘eni ki he ongoongó pea faingofua ange ki he kakau ‘oku nau laú kenau ma‘u, ‘a e fakamatala ko ia ‘oku fevahevahe‘akí.

‘Oku totonu ke ‘oua ‘e fakakaukau ‘a e kau fai ongoongó ‘oku muimui ‘a e kakaí ki he fakaikiiki ‘o e ongoongo kotoa ‘oku tuku atu mei Fale Alea. ‘Oku totonu ke anga‘aki ‘e he kau fai ongoongó ‘a hono ‘oatu ha palakalafi nounou ‘e taha pe ua ‘oku fakamatala‘i ‘a e ongoongó. ‘Oku mahu‘inga ‘eni ki he ngaahi ongoongo ko ia ‘oku līpooti ‘i ha vaha‘ataimi lōlōa.

Ngaahi fakataha mo e kau faiongoongo

‘Oku fakafalala ‘a e Hou‘eiki Mēmipá ki he ngaahi kautaha tufaki ongoongó ke fakaa‘u atu ‘enau ngaahi ngāue ki ho nau ngaahi vāhenga filí.

Ko e konga lahi ‘o e ngaahi fakataha mo e kau faiongoongó ‘oku meimei fakahoko ia ‘e he pule‘angá ke fakahoko atu ai ha ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ‘a e pule‘angá, fakama‘ala‘ala ha ngaahi fakamatala pe fakafepaki‘i ha ngaahi tukuaki‘i kuo fai ki he pule‘angá.

Koe‘uhi ‘oku ‘ikai ha fa‘ahi fakaanga ia ‘i he Fale Alea ‘o Tongá, ‘e ala ngāue fakataha ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘ikai Kapinetí mo e ngaahi kulupu fakapolitikalé pea tenau ala fakahoko ha‘anau ngaahi fakataha mo e kau faiongoongó. Ko e angamahení tenau ‘uluaki tuku atu ha‘anau fakamatala kimu‘a pea nau tali ha ngaahi fehu‘i mei he ngaahi kautaha tufaki ongoongó. ‘E lava ke toe hoko atu ‘a e kau faiongoongó ke muimui‘i ha ngaahi talanoa mei he ngaahi fakatahá.

“Faka’eke’eke Fakatu’upakē”

‘E ala ta’ofi hotau anga fakafonuá ha taha faiongoongo mei ha’ane lea kihe Hou’eiki Mēmipá ke ‘omai ha’anua fakamatala pe faka’eke’eke fakatu’upakē. ‘I loto Fale Alea kuo pau ke ma’u ‘e he kau faiongoongó ha ngofua mei he Kalake Pulé mo e Mēmipa ‘oku nau fie faka’eke’eké.

Mei he taimi ki he taimi, ‘e ala fetu’utaki ‘a e pule’angá pe ha Mēmipa taautaha ki he ngaahi kautaha tufaki ongoongó ke fakahoko ha fakamatala pe tali ha ngaahi fehu’i fekau’aki mo ha ngaahi kaveinga pau.

Kuo pau ke mātu’aki tokanga ‘a e kau faiongoongó ‘i he taimi ‘oku nau feinga ai ke ma’u ha’anua ongoongo ke ‘oua tenau hoko ko ha fakakina ki he Hou’eiki Mēmipá.

Mītia Fakasosiale

‘Oku ngāue’aki ‘e he Fale Alea ‘a e Facebook mo e Twitter ke tuku atu ai ‘a e ngaahi fakamatalá. ‘Oku hoko ‘a e mītia fakasosialé ko e taha ia ‘o e ngaahi ma’u’anga ongoongo ‘oku vave ‘ene kake hake ki ‘olungá – ma’a e kakaí mo ekau faiongoongó. Ka neongo ia ‘oku ‘ikai falala’anga ma’upē pea ‘oku totonu ke fu’u mātu’aki tokanga ‘a e kau faiongoongó. Ko e taimi ‘e ní’ihi ‘oku hoko ‘enau fakavavevave ko ia ke fai mo tukuange atu ‘a e ongoongó ke tō ngofua ai ‘a e kau faiongoongó ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku nau ma’u mei he mītia fakasosialé te’eki ke tomu’a fakapapau’i ‘a e ngaahi mo’oni me’á. Ko ia ai, ‘oku totonu pē ke toe ngāue’aki ‘a e tu’utu’uni fakapotopoto: “‘O kapau ‘oku tāla’a, ‘oua ‘e ngāue’aki.”

‘Oku mātu’aki mahu’inga ki he kau faiongoongó ke tonu ‘enau ngāue’aki ‘a e ngaahi hingoa mei he mītia fakasosialé. Ko e taimi ‘e ní’ihi ‘e ala fōtunga pe hingoa tatau ha ‘akauni mītia fakasosiale mo ha ma’u’anga fakamatala falala’anga, ka ko e ‘akauni ia ko ha ‘akauni loi pe ko ha taha kehe ia ‘oku ne ngāue’aki ‘a e hingoa tatau.

‘Oku lelei ma’upē ki he kau faiongoongó kenau tomu’a vakai’i pea toe vakai’i ha ongoongo tenau ma’u mei he mītia fakasosialé. Fakapapau’i ‘oku tonu ‘a e fakamatalá. Ko e kau faiongoongo ko ia ‘oku nau vakai’i ma’upē ‘a e ngaahi mo’oni me’á ‘oku ‘ikai kenau fakahoko ha ngaahi lipooti loi pe fakaongoongo kovi’i ‘a e kakaí ‘aki ha fakamatala loi.

III.c Tokoni ma’a e kau faiongoongo faka-Fale Alea

‘Oku totonu ke fakapapau’i ‘e he kau faiongoongo faka-Fale Alea ‘oku ‘ikai ‘oatu ‘enau ngaahi fakakaukaú mo ‘enau tuí ‘i he me’a ‘oku nau lipootí. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e kau faiongoongó kenau talamai pē ko fē ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘oku sai taha ‘ene fokotu’u fakakaukaú; ‘oku totonu kenau fakahoko ‘enau lipootí ‘i ha founa ‘oku potupotu tatau koe’uhi kae lava pē ‘e he kakaí ia ‘o fakahoko ‘enau aofangatukú. Kuo pau ke feinga ‘a e kau faiongoongo faka-Fale Alea kenau fakapalofesinale, ta’efilifilimānako, tatau ki he taha kotoa pea tonu ‘enau fakahoo fatongiá.

‘Oku mahu’inga ‘a e vakai’i mo e fakapapau’i ‘o e ngaahi ma’u’anga fakamatalá ‘i he taimi ‘oku lipooti atu ai mei Fale Alea. Neongo ‘oku faingata’a ‘a e fakapapau’i ‘o e ngaahi mo’oni’i me’á ‘i he mala’e fakapolitikalé ka kuo pau ke feinga fakamāatoato ‘a e taha faiongoongó ke fakapapau’i ‘oku tonu ‘a e ngaahi tukuakí mo e talí.

‘Oku totonu ke angatonu ‘a e kau faiongoongó. ‘Oku totonu kenau tauhi maúpē ha tatau ‘o e Tu’utu’uni Faka’ulungaanga ‘a e Kautaha Tufaki Ongongo ‘a Tongá ko ha tūhulu ‘enau fakahoko fatongiá.

Mahino'i e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá mo e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'uma'ú

'Oku totonu ke 'i he taha faiongoongo faka-Fale Alea kotoa ha tatau 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Fakatahá 'a e Fale Alea mo e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'uma'ú. Kuo pau kenau ālāanga mo e ongo tohi ngāue ni koe'uhi ke mahino kiate kinautolu 'a e ngahi ngāue 'a e Fale Alea. 'E tokoni 'enau 'ilo iā kenau 'ilo 'a e tūkunga 'o ha, fakatātā'aki pe ko fē tu'unga 'oku 'i ai ha lao

Mahino'i e Lao

Kuo pau ke 'ilo pea mahino ki he kau faiongoongó 'a e Lao 'o Tongá. Ko e ngaahi tefito'i laó ko e Konisitūtoné, Lao ki he Fale Alea, Lao ki he Ngaahi Fetu'utakí, Lao ki he kau Faiongoongo 2003, Lao ki he Lau'ikovi'í mo e Lao ki he Fili Fale Alea.

Ko e ngaahi kupu fekau'akí 'oku hā ia 'i he ngaahi fakamatala fakalahí. 'E lava ke ma'u atu ha tatau 'o e ngaahi Lao 'a Tongá 'i he uepisaiti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé (<https://ago.gov.to>).

Fakapapau'i 'oku tonu ho'o ngaahi mo'oni me'á (facts) pea mo mahino ngofua

'Oku mahu'inga ke lau fakapapau'i 'a e ngaahi līpootí, he 'e lava 'e ha ki'i fehalaaki si'isi'í kene fakatupu ha maumau lahi. 'E ma'u 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kakaí mei he ngaahi me'a 'oku nau lau, fanongo mo mamata ki ai 'i he ongoongó. 'Oku totonu ke mātu'aki tokanga 'a e kau faiongoongo mei he letioó koeuhí 'e fanongo tu'o taha pē 'a e kakaí ki ha ongoongo, kehe ia mei he ngaahi ongoongo 'oku paakí, 'a ia 'e lava ke toutou lau ia 'e kinautolu 'oku nau lau nusipepá.

Mahino'i e natula fakapolitikale 'o e ngāué

'Oku ngāue'aki 'e he kau taki fakapolitikale 'a e ngaahi kautaha tufaki ongoongó ke a'u atu ai ki he kakai filí, pea ko ia ai 'oku nau fiema'u ke hā lelei ma'upē ho nau 'imisi. Ko e fatongia ia 'o e taha faiongoongó ke tokanga ma'upē 'i he taimi 'oku ne faka'eke'eke ai ha Mēmipa Fale Alea pe tuku atu ha ongoongo mei ha fakatahá 'a e kau faiongoongó. 'E 'oatu ma'upē 'e he Hou'eiki Mēmipá énau fakakaukau mo 'enau tuí fekau'aki mo ha kaveinga.; kapau 'e ta'etokanga 'a e kau faiongoongó, 'e lava kenau fakahoko ha lau'ikovi'í pe anga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea.

Fiema'u ke mahino ngofua

'Oku fa'a ta'omia 'i he kau faiongoongó he'ikai mahino ki he kakai 'oku nau tufaki atu ki ai 'a e ongoongó 'a e ngaahi lea faka-Fale Alea. 'Oku totonu ke ngāue'aki 'e he kau faiongoongó 'a e ngaahi lea mahino pea mo ngāue'aki ha ngaahi fakamatala 'e 'ikai puputu'u ai e kakaí. Ngāue'aki 'a e ngaahi lea fakatekinikalé kae fakamatala'i lelei ke mahino.

Vā fengāue'aki 'o e Fakafofonga Fale Alea mo e taha faiongoongó

Ko e vā fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e Mēmipa Fale Alea mo e taha faiongoongó ko ha vā 'oku langa hake 'i he fēngāue'aki. 'Oku fiema'u 'e he Mēmipa Fale Alea ke vā lelei mo e taha faiongoongó koe'uhi kae lava ke fakaa'u atu ho nau le'ó ki he 'enau ngaahi vāhenga filí. 'Oku fiema'u leva 'e he taha faiongoongó 'a e ngaahi ongoongo mo e fakamatala mei he Fakafofonga Fale Alea koe'uhi kae kei malava ke hokohoko atu 'enau tufaki 'a e ongoongó.

'Oku totonu ke tokanga ma'upē 'a e kau faiongoongó koe'uhi ko e ngaahi fakamatala 'oku 'oatu kiate kinautolu 'e he Hou'eiki Mēmipá. 'Oku totonu ke toe fakahoko ha'anau fakatotolo fekau'aki mo e fakamatalá pea ke tuku atu ha līpooti 'oku potupotu tatau. 'E 'oatu ma'upē 'e he Mēmipa Fale Alea ia 'ene tafa'akí pea ko e fatongia 'o e taha faiongoongó ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau mo tonu 'ene līpootí.

Neongo 'oku faingofua 'a e a'u tonu 'a e kau faiongoongó ki he Hou'eiki Mēmipá mo e Hou'eiki Minisitaá 'i Tonga, ko e taimi 'e ní'ihí 'oku faingata'a ke ma'u mai 'a e fakamatala 'oku nau fiema'ú kae tautautefito ki he Hou'eiki Minisitaá. 'Oku totonu pē foki ke toe mahino ki he kau faiongoongó 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fakamatala ia 'oku 'ikai lava ke tukuange atu, hangē ko e ngaahi līpooti kōmití.

Ko e ngafa fatongia mātu'aki mahu'inga 'o e taha faiongoongo faka-Fale Alea, 'a ia, kapau 'e fakahoko 'i ha founga 'oku tatau ki he taha kotoa pea 'ikai filifilimānako, 'oku tokoni ia ki he mo'ui lelei fakapolitikale 'a e fonuá.

IV. Fakalahi

Fakalahi 1: Tau'ātaina ke Lea

Hili 'a e fakatonutonu 'i he 2003, 'oku anga pehe ni leva hono fakalea 'o e Kōnisitūtone 'o Tongá.

7 'E 'atā 'a e nusipepa

- (1) 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke lea 'aki mo tohi mo pulusi 'a e anga 'o ho nau loto mo 'enau fakakaukau pea 'e 'ikai fokotu'u ha lao ke tapu ia 'o lauikuonga. 'E 'atā 'o ta'engata 'a e lea mo e nusipepa ka 'oku 'ikai ta'ofi 'i he tohi ni 'a e ngaahi lao 'oku kau ki he lau'ikovi, ngaahi fakapulipuli fakapule'anga mo e ngaahi lao 'oku malu'i 'a 'Ene 'Afio mo hono Fale 'Alo.
- (2) 'E ngofua, 'o tanaki atu ki he ngaahi fakangatangata 'a ia 'oku tu'utu'uni 'i he kupu si'i (1) ke fa'u ha ngaahi Lao 'oku pehe 'oku fiema'u pe taau ki he lelei a e kakai, malu fakafonua, ma'uma'uluta fakalukufua, lelei fakalaumalie, ngaahi anga fakafonua 'o e Pule'anga, ngaahi monū'ia 'o e Fale Alea pea ke tu'utu'uni ki he anga ta'etaau ki he Fakamaau'anga mo e fai 'o ha hia.
- (3) 'E ngofua ke fa'u ha ngaahi Lao ki hono fakalele 'o ha fakahoko ongoongo.

Fakalahi 2: LAO KI HE NGAHI FETU'UTAKI 2015

98 Sivi

Kuo pau 'e 'ikai 'oatu 'e ha taha ma'u laiseni ha kakano 'a ia:

- (a) 'oku kovi mo fakalielia;
- (b) 'oku hā ai ha fakamālohi fakalilifu;
- (c) 'oku lea kovi;
- (d) 'oku talisone pe angatu'u;
- (e) 'oku lau'ikovi; pe
- (f) 'oku fepaki mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga.

99 Lao ki he Lau'ikovi

Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Lao ki he Lau'i Kovi (Vahe 33), ko ha kakano 'oku tuku atu 'e ha taha ma'u laiseni, kapau ko ha :

- (a) kakano ongo, kuo pau ke lau 'oku 'i he fōtungā 'o e ongo pe lea; mo e
- (b) kakano fanongo mo mamata, kuo pau ke lau 'oku 'i he fōtungā 'o e mamata, lea mo e ongo.

101 Lelei fakafonua

‘E ngofua fakatatau ki he fakangofua ‘e he Kapineti, ki he Minisitā pe ko ha taha te ne fakamafai‘i ‘e ia, ke ne tu‘utu‘uni ke fiema‘u ki ha taha ma‘u laiseni, ke ne ‘oatu ‘ikai ha totongi, ha kakano felave‘i mo e ki he ngaahi me‘a ki he lelei fakafonua, ‘a ia ‘e tu‘utu‘uni ‘e he Minisitā, pe ko ha taha te ne fakamafai‘i ki ai hono mafai.

104 Kakano Fakapolitikale mo fakakikihi‘i ‘uhinga

‘E ngofua ki he Minisitā ‘i ha fakangofua ‘e he Kapineti, ke tu‘utu‘uni, , ki he ngata‘anga mo e founa ‘e lava ai ‘e ha taha ma‘u laiseni ke ne fakahoko ha kakano fakapolitikale pe fakakikihi‘i ‘uhinga.

105 Hia

Kuo pau ko ha taha ma‘u laiseni te ne ‘oatu ha ngaahi ngāue fakahoko kakano ‘oku fepaki mo e ngaahi tu‘utu‘uni ‘o e Lao’ ni pe ko hono ngaahi lao fakalahi, pe ko ‘ene laiseni, ‘oku’ ne fakahoko ha hia pea kuo pau, ‘i ha‘ane halaia, ke ala mo‘ua pa‘anga ‘o ‘ikai laka hake ‘i he \$10,000 pe ko e ngāue nofo pōpula ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ta‘u ‘e 3 pe fakatou‘osi.

Fakalahi 3: Kautaha Mītia ‘a Tongá (Media Association of Tonga)

Tu‘utu‘uni ki he founa fakahoko ngāue ‘o e Faiongoongo mo e Mitiá

PUIPUITU‘A

TALATEU/‘UHINGA‘I LEA mo e NGĀUE‘AKI

Mītia Ongoongo
Fakamafola

NGAAHI TEFITO‘I TAUMU‘A FAKALŪKUFUA

Tonu, Palanisi pea Potupotu Tatau
Lava ke tala ‘a e ongoongó mei he fakamatala fakataukeí
Hiki tatau ha fakamatala ‘o kaiha‘asi ai ha ngāue ‘a ha taha
Fakamatala ke hoko ai ha ma‘uhala
Kouna Fakamālohi mo vilita‘e‘unua
Puke mo Kouna Fakamālohi
Tu‘unga mo‘ui fakapule‘anga mo fakafo‘ituitui
Fepakipaki ‘o e Ngaahi Fiema‘u/ Ma‘u ‘o e ngaahi me‘a‘ofa
Fakafo‘ituitui
Ngāue Kākā
Ngaahi Ma‘u‘anga Fakamatala Malu
Ngaahi Ma‘u‘anga Fakamatala Fakapulipuli

MA'A E NGAahi KAUTAHA MO E KAU PULE NGĀUE

Mahino 'a e la'o mo 'ene uestia 'a e mīti'a 'i Tongá – eg, Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015
Ngāue ki he ngaahi lāunga
Fakakehekehe'i 'a e ngaahi ngāue faka'etita mei he ngaahi ngāue fakakomesiale

NGAAHI TU'UNGA 'I HE SOSAIETI

(Fakatokanga'i 'a e Konga IX 'o e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki – 'Tu'utu'uni Fakasosiale',
Mo e Vahe 2 – 'Ngaahi Tautea mo e Ngaahi Hia) Faka'apa'apa'i 'o e 'uluangaanga faka-Tonga
Lotu
Filifilimānako
Tu'unga Taau
Fanau liiki mo e To'utupu
Kinautolu kuo pa'usi'i fakalielia
Taonakita, fakamamahi & ngaahi me'a pelepelengesi kehe

TU'UAKI

Ngaahi tu'utu'uni 'oku ngāue'aki ki hono faka'uhinga 'o e ngaahi tu'unga 'a e mīti'a mo e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e tuuaki

NGAAHI TU'UTU'UNI PAU FAKATEFITO PĒ KI HE FAKAMAFOLA

Ko e ngaahi tefito'i taumu'a mo e tu'unga ma'a e kau fakamafola

LĪPOOTI 'O E FILI FALE Alea

Palani & Vakai fakalūkufua 'o e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni.

TALATEU/'UHINGA'I LEA MO E NGĀUE'AKI

Ko hono faka'apa'apa'i 'o e mo'oní mo e totonu 'a e kakaí ki he ngaahi fakamatalá 'a e ngaahi tefito'i taumu'a mahu'inga ma'a e kotoa 'o e kau faiongoongó mo e mīti'a. Koe'uhí ke tauhi e falala 'a e kakaí, mo e tau'atāina 'o e mīti'a, pehē ki hono faka'apa'apa'i e fakafaiongoongó, ko ia ai 'oku 'oatu 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'efika mo fakapalofesinale 'i he Tu'utu'uni ki he Founa Fakahoko Ngāue 'o e Faiongoongó mo e Mīti'a ko 'ení ke tokoni ki he founa fakahoko ngāue.

'Oku 'ikai ha tu'utu'uni faka'efika ia 'e ta'e'i ai hano makatu'unga fakamolale, pea ko e molale 'oku makatu'unga ai 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'efika ko 'ení ko e molale faka-Kalisitiané he ko ia 'oku taukave'i mo tauhi ki ai 'a e tokolahi 'o e kakaí 'i he Sosaieti Tongá. Ko ia 'oku ne fua tautau 'a e leleí mo e kovi, 'a e me'a 'oku tonú mo e me'a 'oku halá.

‘Oku toe t̄naki atu foki ‘a e ngaahi tefito‘i kavei koula ‘o e ‘ulungaanga faka-Tongá ke kau he makatu‘unga ‘o e ‘efika ko ‘eni, hangē ko e faka‘apa‘apá, anga fakatōkilalo, tauhi vā, mo e mamahi‘i me‘á.

Ko e kotoa e kau memipa ‘o e mitiá, ‘a kinautolu ‘oku t̄naki ‘a e ongoongó mo e fakamatalá, fokotu‘utu‘u tonu, tufaki, mo fai ha lau ki ai, ‘oku nau tukupā ke muimui ki he ngaahi tu‘utu‘uni faka‘efika ko ‘eni:

Ko e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ‘eni ‘oku ngāue‘aki ia ki he kotoa ‘o kinautolu fakahoko, t̄naki, fa‘u mo fakatonutonu ha ngaahi fakamatala ‘oku tufaki atu ma‘upē ki he kakaí ‘i Tonga. ‘Oku ‘ikai ngata ‘i he felāve‘i Ngaahi Tu‘utu‘uni mo e kau faipulusi, faiongoongo mo e kau ngāue fakapalofesinale kehe ‘i he mītiá ka ‘oku kau mai foki ki ai mo e ní‘ihi fakafo‘ituitui ‘oku nau fa‘u ha ongoongo, fakamatala pe ‘oatu ha fakakaukau ko e kongalahi ia ‘o ‘enua ngāue faipulusi. ‘Oku ngāue‘aki ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he kau faipulusi paakí, letiό mo e televisioné, kau tu‘uaki mo e tufaki ongoongo he opé.

NGAAHI TEFITO‘I TAUMU‘A FAKALŪKUFUA

Tonu, Palanisi mo Potupotu Tatau

- a) Ke fai hano lipooti mo faka‘uhinga‘i ‘a e ngaahi fakamatalá ‘i he anga totonu, ‘o feinga ke tonu e fakamatalá, pea ke palanisi mo ma‘u ‘a e me‘a totonú, pea ke ‘oua ‘e tuku fakatafa‘aki ha me‘a totonu fekau‘aki mo e fakamatala ko iá. Ko e fakakaukau ‘a ha taha fekau‘aki mo ha fakamatala kuopau ke fakamahino‘i mai ia ke ‘oua ‘e takihala‘i ai ‘a e kakaí.
- b) Fai e t̄kuingatá ke tukuatu ha fakamatala palanisi ‘i hono ‘oange ha faingamālie ki ha taha pe ko ha kulupu ‘oku ‘ohake ‘i ha fakamatala ongoongo, ke fai ha‘anau tali ki he fakaangá.
- c) ‘Oua ‘e tukuange ha me‘a fakafo‘ituitui, fa‘ahinga tui, pe ko ha me‘a ‘e ala ma‘u mai ai ha monū fakafo‘ituitui ke ne uesia ai ‘a e totonu, mo e tu‘u tau‘atāina, ‘o e fakamatala ongoongó.
- d) Fakafaikehekehe‘i ‘a e lau ‘oku tau‘atāina, lau ‘oku makatu‘unga ha fakamatala ta‘ekakato, pea mo e me‘a totonu koe na‘e/‘oku hokó.

Lava ke tala ‘a e ongoongó mei he fakamatala fakataukeí

Ko e ongoongó ‘a e founga ‘oku a‘u atu ai ki he sosaieti ‘a e ngaahi fakamatala lolotongá fekau‘aki mo e ngaahi me‘a ‘oku hoko fakalotofonua mo fakamamani lahi foki. ‘Oku a‘utaki atu foki ‘a e ongoongó ‘i he ngaahi founga kehekehe hangē ko e opé, televisioné, nusipepa, pe lētiό.

Ko e t̄langa ko e talanoa‘i pe fakamatala‘i ha ngaahi me‘a kuo hoko pe t̄kunga ‘o ha me‘a kuo hoko ‘a ia ‘oku tokoni ke fakamahino ha ngaahi me‘a kuo hoko ‘o fakatatau ki he vakai ‘a e tokotaha fa‘u tohi. ‘Oku angamaheni ‘aki ‘eni ‘i he mala‘e ‘o e sipotí, ‘a ia ‘oku fakahoko fakataha pe ‘a e fakataukeí mo e me‘a ‘oku lolotonga hoko ‘i he mala‘é. Ko e kongalahi ‘o e ngaahi fakamatala ‘ikai ‘i he mala‘e ‘o e sipotí, ko e fakakaukau ia mo e tui fakafo‘i tuitui ‘a e tokotaha fa‘u tohi. ‘Oku ne vakai‘i ‘a e me‘a ‘oku hokó mei ha tapa kehekehe.

Hiki tatau ha fakamatala ‘o kaiha‘asi ai ha ngāue ‘a ha taha

Ko e hiki tatau ha fakamatala ko e kaiha‘asi ‘o ha ngāue ‘a ha taha ko e hia mamafa ia. Neongo ‘oku ‘ikai fu‘u hā ngali mamafa ka ‘oku mafatukituki pea fepaki lahi ia mo e ngaahi tu‘utu‘uni faka‘efiká mo e ngaahi tu‘utu‘uni hiki tataú.

Fakamatala ke hoko ai ha ma'uhala

- a) Ko ha fakamanamana ki ha pomu mo e ngaahi fakamanamana kehe kuopau ke lipooti ki he kau Polisi. 'Oua 'e pulusi pe fakamafola e ngaahi fakamanamana pehē tukukehe kapau 'oku kole mai e kau Polisi ke fakahoko pe ko e kole mei he ma'u mafai pulé koe'uhí ko e malu 'a e kakaí. Kapau ko e ngaahi fakamanamana ko iá 'oku ne fakahoko ha faingata'a'ia mo uesia ai e malu 'a e kakaí (tukukehe toloi ha folau vakapuna), kuopau ke lipoti 'eni.
- b) Kapau 'oku 'i ai ha ma'u'anga fakamatala, fakapapau'i ke tala e ma'u'anga fakamatala ko iá, pea ke fakamahino 'oku nau fakafongā'i 'a e kautaha pe ko e tokotaha ko iá. Sivi'i e ngaahi fakamatala ongoongo 'oku ha'u mei he ma'u'anga fakamatala, kulupu pe tokotaha, ke mahino ko kinautolu 'oku nau tukumai 'a e fakamatala ko iá. 'Oku fu'u mahu'inga 'eni he taimi 'oku hoko ai ha fakatu'utāmaki fakafonua pe ko ha teu fili 'i ha feinga 'a ha ni'ihi ke ngāue'aki ha fakamatala ke uesia tamaki ai pe uesia lelei e ma'u fakamatalá. Kapau 'oku 'ikai ha fakamo'oni ki he fakamatala ongoongo 'oku ma'ú, kuopau ke vakai fakalelei pe 'oku tonu e fakamatalá pea ne ha'u mei he sino ko ia 'oku pehē ko 'enau fakamatalá.
- c) Ko ha fakamatala 'oku ha'u mei ha ma'u'anga fakamatala pē 'e taha kuopau ke vakai'i mo ha ma'u'anga fakamatala kehe 'e taha, ke fakapapau'i he 'ikai ngāuehala'aki. Vakai ki he 'uhinga pe laumalie ne tukumai ai 'a e 'uluaki fakamatalá, pea ke toe ma'u ha fakamatala mei ha ma'u'anga fakamatala kehe. 'Oku kau heni 'a e ma'u'anga fakamatala ko ha taha 'i ha tu'unga mafai ma'olunga pe 'iloa 'a ia 'oku 'ikai loto ke tuku kitu'a hono hingoá.
- d) Vakai fakalelei ki ha lipooti pe fakamatala 'oku tukumai fekau'aki mo ha me'a 'oku hoko. 'I ha taimi 'oku hoko ai ha moveuveu fakapolitikale, 'oku a'u ki he ngaahi lipooti mei he sino ma'u mafai, hangē ko e Polisi, Kautau, kuopau ke fai hano sivi'i fakapotopoto.

Kouna Fakamālohi mo vilita'e'unua

'Oku 'ikai tonu ke ngāue'aki 'e ha faiongoongo pe fakamafola lea ha founa fakamālohi ke fakahoko'aki ha faka'eke'eke, pe ke ma'u ai ha fakamatala, pe ko ha ma'u ai ha 'ata. 'Oku 'ikai taau ke fai'aki ha founa vilita'e'unua. Pea 'oku 'ikai taau ke maumau'i 'e ha faiongoongo 'a e totonu fakafu'ituitui 'a ha taha ki he'ene mo'ui, 'i hono ngāue'aki ha founa kākā, fakafufū, pea ngāue'aki ha founa fakatekinikale (hangē ko e faitā fakapulipuli) ta'eloto ki ai 'a e tokotaha ko iá. 'E toki ala ngāue'aki pe 'eni kā 'oku tātaitaha pē, kapau 'oku fu'u fiema'u koe'uhí ko ha lelei fakalukufua fakafonua, pea 'ikai ha toe founa ke ma'u ai e fakamatala ko iá.

Puke mo Kouna Fakamālohi

- a) 'Oku 'ikai ha fakamatala 'oku tonu ke pulusi 'e ala toe faingata'a'ia lahi ai e mo'ui 'a ha taha kuo puke fakamālohi'i pe ko hano fakafaingata'a'ia'i 'a e kau mafai fakahoko e laó ke fai 'enau ngāue ki he puke fakamālohi'i 'o ha taha.
- b) 'Oku 'ikai tonu ke kau ha faiongoongo 'i hono muimui'i ha puke fakamālohi 'i ha founa 'e hoko ai hano 'ilo'i pea 'ikai malu e ngāue 'oku fakahoko ki he me'a ni.
- c) 'Oku 'ikai tonu ke hokohoko atu ha fetu'utaki ha faiongoongo mo kinautolu 'oku nau fai e puke fakamālohi, pe fakahoko ha fa'ahinga hia pehe ni, 'o hoko ai ha fakatu'utāmaki ta'e'uluaki ma'u ha ngofua mei he kau Polisi.

Tu'unga mo'ui fakapule'anga mo fakafo'ituitui

- a) 'Oua 'e fai hano hiki tatau ha fakamatala 'o kaiha'asi ai 'a e ngāue 'a ha taha.
- b) Fai ho tukuingata ke fakatonutonu he vavetahá ha fehalaaki. Ko e fehalaaki iiki, fa'u ha fakamatala ke fakatonutonu'aki. Kae kapau ne 'i ai ha fehalaaki lahi pe ko ha fakamatala loi, kuopau ke tukuatu ha fakamatala kakato ke fakatonutonu'aki 'a e fakamatala hala kimu'á.
Fai ho tukuingata ke fakatonutonu he vavetahá ha fehalaaki. Ko e fehalaaki iiki, fa'u ha fakamatala ke fakatonutonu'aki. Kae kapau ne 'i ai ha fehalaaki lahi pe ko ha fakamatala loi, kuopau ke tukuatu ha fakamatala kakato ke fakatonutonu'aki 'a e fakamatala hala kimu'á.
- c) 'Oku fiema'u e kau faiongoongó ke nau malu'i 'enau kau ma'u'anga fakamatalá pea mo ha alea ne fai ke 'oua 'e fakahā e hingoa 'o e ma'u'anga fakamatalá.

Fepakipaki 'o e ngaahi fiema'ú/ ma'u mai 'o e ngaahi me'a'ofa

'I he taimi 'e 'oatu ai ha me'a'ofa 'i he ngaahi katoanga fakaēfonua, fakapule'anga pe fakakomesiale:

- Kuo pau he'ikai ke tali 'e he taha faiongoongo ha me'a'ofa pa'anga pe kehe ange 'i he lolotonga hono fakahoko 'ene ngāué.
- Kuo pau ke tauhi 'e he kau faiongoongi 'i he taimi kotoa 'a e tu'unga tau'atāina 'o e fai ongoongó pea kenau faka'ehi'ehi mei he ngaahi tu'unga 'e ala fakakaukau ko ha totongi fakafūfū.

(Fakatokanga'i ange: 'oku fiema'u ke fakahoko fakapotopoto 'e he kau faiongoongó 'enau faka'uto'utá fekau'aki mo ha me'a 'e hoko ko ha "me'a'ofa" . 'Oku 'ikai ke kau 'i he faka'uHINGA'i 'o e me'a'ofá 'a e ngaahi me'a hangē ko e fakamokomoko 'a ia 'e ma'u 'e he taha kotoa 'oku kau atu ki ha katoanga. Ka 'e lau 'a e ngaahi me'a pau 'oku mahu'inga pe ha me'a kuo foaki atu tautautfeito ki he kau faiongoongó ko e fakataumu'a ke fakaloto'i 'aki hono tuku mai ha ongoongo.

- a) 'Omai ke 'ata kitu'a ha tu'u fehangahangai pe fepakipaki ha fa'ahinga fiema'u te ne ala fakahoko ai ha ta'etotonu 'o e fakamatalá pe ko e tau'atāina 'o ha ongoongo. 'Oku kau heni 'a e lipooti fekau'aki mo ha pisinisi 'a ia 'oku kau ki ai 'a e tokotaha faiongoongo, pe ko ha kautaha 'oku 'inivesi ai 'a e tokotaha faiongoongó. 'Oua 'e ngāue'aki hono tu'unga fakafaiongoongó ke makatu'unga ai ha ma'u monū fakafo'ituitui.
- b) 'Oua na'a tali ha totongi pe koloa 'oku ala faka'uHINGA'i ko ha totongi 'oku fepaki ia mo e lipooti totonu 'o e ongoongó. Kapau 'oku 'i ai ha tokoni 'i he fakahoko e fatongia faiongoongó, hangē ko e nofo hotele pe ko e totongi folau, 'oku tonu ke fakahā.
- c) 'Oku 'ikai totonu ke tali ha totongi pa'anga 'o e fa'u ha ongoongo. 'Oku fa'a fai 'i he taimi 'oku fakahoko ai ha kemipeini fakapolitikale ke foaki pa'anga 'a e tokotaha politikalé ki he kau faiongoongo. Kapau 'oku fiema'u ke fai 'eni pea 'oku totonu ke 'ave hangatonu pe totongi ko 'eni ki he kautaha faiongoongó kae'oua 'e 'ave ki he tokotaha faiongoongó, pea 'oku tonu ke fakahā mahino pe 'a e me'a ko 'eni.
- d) 'Oua 'e hoko 'a hono fakatau ha tu'uaki pe ko ha teu fakatau ha tu'uaki ke ne uesia ai 'a e fakahoko totonu mo tau'atāina ha ongoongo fekau'aki mo e kautaha ko 'eni.
- e) Ka 'i ai ha tu'uaki 'oku 'i ai ha fakamatala ongoongo mahu'inga ai, 'oku fiema'u ia ke fakahā hona kehekehé.

- f) Faka'ehi'ehi mei hono fa'u ha ongoongo fekau'aki mo e kainga pe famili 'a ia 'e ala uestia ai 'a e mahu'inga 'o e ongoongo ko ia. 'Oange ki ha taha kehe ke ne fa'u 'a e ongoongo ko ia, ke lava ke tu'u tau'ataina.

Fakatau 'o e Fakamatala

- a) 'Oku 'ikai tonu ke fai hano totongi ha taha kuo ne fai ha hia, ke lava ke ma'u mei ai ha fakamatala. 'Oku 'ikai tonu ke fai hano totongi 'o hono kainga, kaungame'a, kaungapi pe ko ha kaunga ngae ke ma'u ha fakamatala fekau'aki mo e hia na'e fai. Ko e fakapale'i ki ha fakamatala 'oku ala taau pe 'i he ngaahi me'a mahu'inga kapau 'oku 'ikai toe 'i ai ha founa ke ma'u ai 'a e fakamatala ko 'eni.
- b) Ke 'ata mai kitu'a ha fa'ahinga totongi hangatonu pe ko ha foaki ha koloa ki hono ma'u ha fakamatala, pe fakahoko ha faka'eke'eke, ma'u ha 'ata pe ko ha talanoa.

Fakafo'ituitui

Ko hono pulusi pe fakamafola 'o e mo'ui pe me'a fakafo'ituitui 'a ha taha te'eki ai ke loto ki ai, 'oku tonu pe kapau ko ha tokotaha 'oku 'i ai hano tu'unga fakapule'anga pe mahu'inga ki he kaka'i, pea ko 'ene mo'ui fakafo'ituitui 'oku fekau'aki ia mo e talanoa. Ka, 'oku 'ikai 'uhinga 'eni ke 'oua 'e 'oange ai ki he tokotaha ko 'eni 'a e faingamalie ke fai ha'ane fakamatala ki he'ene tafa'aki.

'Oku 'ikai ko e pehe pe 'oku 'i ai ha tu'unga ma'olunga fakafonua 'o ha tokotaha, pea 'e mole leva mei ai 'ene totonu ki he'ene mo'ui fakafo'ituitui, tukukehe pe foki kapau ko e ongoongo pe fakamatala ko ia 'oku ala uestia ai 'ene fai fatongia ki he kaka'i.

Faka'ehi'ehi mei he fakakau 'i he fakamatala ha kainga pe famili 'o ha tokotaha 'oku halaia pe tukuaki'i ki ha hia, tukukehe kapau ko e kainga pe famili ko ia 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo e ongoongo pe fakamatala.

Ngae'aki e founa kaka

- a) Feinga ke ngae'aki ma'upē 'a e founa 'oku totonu, taau mo fakapotopoto ki hono ma'u mai ha fakamatala. Fakafe'iloaki koe pehe ki he kautaha ongoongo 'oku ke ha'u mei ai 'i hono kole ke fai ha faka'eke'eke 'e pulusi pe fakamafola. Ko hono ngae'aki ha founa kaka, hange ko e tukuatu ha hinga loi pe ko ha lekooti fakapulipuli, 'oku tonu ke 'oua 'e fai. 'Oku ala ngae'aki kapau ko e fakamatala koe 'oku feinga ke ma'u 'oku fiema'u vivili ke pulusi koe'uhí ko e fiema'u 'a e kakai, pea 'ikai ha toe founa ia ke ma'u ai.
- b) Ko hono ngae'aki ha founa hangē ko e faitaa'i mama'o 'aki ha naunau faitā ke maumau'i ai 'a e totonu 'a e tokotaha ko ia ki he'ene me'a fakafo'ituitui, 'oku 'ikai totonu tukukehe kapau ko e tā ko ia te ne 'omai e fakamatala 'oku matu'aki fiema'u vivili 'e he kaka'i.
- c) Faka'ehi'ehi mei hono ngae'aki e vaivai 'o ha taha lavea ngofua pe ko 'ene ta'e'ilo ki he founa ngae fakamitia totonu.

Ma'u'anga Fakamatala Malu

Ko e kau faiongoongo 'o e ngaahi mitia kotoa pe 'oku 'i ai ho nau fatongia fakamolale ke malu'i 'enau ma'u'anga fakamatala pea ke faka'apa'apa'i ke malu'i kinautolu koe'uhí ko e fakamatala ne nau tukumai. Kapau kuo ke tali 'a e kole 'a ha taha ke 'oua 'e tuku kitu'a hono hinga pea 'oua. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ho'o faka'apa'apa'i ia mo e me'a ne fai ki ai e felotoi

Fakatokanga 'i 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala

Ko e taimi ko ia 'oku fakatokanga 'i aoi ha ma'u'anga fakamatala pe faka'eke'eke hangatonu 'o ha ma'u'anga fakamatala:

- Ngāue'aki 'a e hingoa mo e lakanga totonu 'o e tokotaha 'oku ma'u mei ai 'a e fakamatalá pea 'oku 'i ai 'a e hanganaki 'e pulusi 'a e ongoongó.
- Fakahoko ange ki he taha 'oku ke faka'eke'eké kapau teke hiki tohi 'ene fakamatalá.

Ngaahi ma'u'anga fakalamatala fakapulipuli

'i he taimi ko ia 'oku fakamatala fakapulipuli ai ha taha:

- Femahino'aki mo e tahá 'e ala ngāue'aki 'a e fakamatalá ka he'ikai fakahā 'a e taha na'e ma'u mei ai 'a e fakamatalá.
- Fakakaukau'í 'a e taumu'a 'a e taha 'oku ma'u mei 'a e fakamatalá mo e 'uhinga 'oku tuku atu fakapulipuli ai 'a e fakamatalá. (pe 'oku 'i ai ha'ane taumu'a fakafo'ituitui 'a'ana 'oku tuku atu ai e fakamatalá)
- Feinga ke fakapapau'í 'a e natula fakapulipuli 'o e fakamatalá.
- Faka'apa'apa'í 'a e tu'unga fakapulipuli 'o e fakamatala kuo 'oatu 'i he 'ilopau mo fakapulipuli 'e he tokotaha ma'u'anga fakamatalá.
- Fakahoko ha ngaahi ngāue fakapotopoto ke malu'í 'a e taha na'a ne 'oatu 'a e fakamatalá, kau ai ha ngaahi tohi ngāue, 'a ia 'oku totonu ke tauhi 'i ha feitu'u malu.

MA'A E KAU PULE NGĀUE MO E KAU PULE

a) Ke mahino 'a e laó he 'oku ne uesia 'a e mītiá 'i Tonga

Ko e taha kotoa 'oku ne pule'í hono tufaki atu 'o e ongoongó, fakafiefia pe mītia fakaakó 'i Tonga 'oku totonu kene lau mo ālāanga mo e fatongia faka-Konisitūtoné ke tau'atāina ke leá mo e tau'atāina ke pulusi, kae pehē ki he ngaahi lao fekau'aki hangē ko e Lao ki he Ngaahi Fetu'utakí 2015. 'Oku totonu kenau fakahoko ha ngaahi ngāue fakapotopoto ke fakapapau'í 'oku 'ilo'í 'e he taha kotoa 'a e ngaahi me'a ni 'i ho nau ngāue'angá.

b) Ngāue ki he ngaahi lāungá

- I. Ako ngāue – Kuo pau ki he taha 'oku 'o'ona pe tokangaekina ha kautaha tufaki ongoongo kene fakahoko 'a e kotoa 'o e ngaahi ngāue fakapotopoto ke fakapapau'í 'oku 'ilo'í 'e he taha kotoa hono fatongia 'i he Ngaahi Tu'utu'uní. Tene fakapapau'í ko e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Ngaahi Tu'utu'uní 'oku ngāue'aki ia lolotonga 'a e fakahoko ngāué.
- II. Ka 'ilo ha fehalaaki – pulusi ha fakatonutonu pe kole fakamolemole 'i he vave taha 'e alalava; 'oatu ha faingamālie ki ha taha kuo uesia lahi 'e ha fehalaaki ke fakahoko mai ha'ane tali; pea pulusi 'a e ngaahi ola 'o ha fakatonutonu fakalao kuo fakahoko fekau'aki mo e me'á tuku kehe, kapau na'e fakahoko ha fakalelei vā pea felotoi 'a e ongo fa'ahí ke 'oua 'e pulusi.
- III. Ngaahi lāunga – 'oku totonu ke fokotu'u 'e he kautaha faipulusi mo fakamafola takitaha ha ngaahi founa ngāue ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo hono maumau'í 'o e Ngaahi Tu'utu'uní. 'Oku kau atu ki heni 'a e fakaikiiki 'o e tokotaha 'oku totonu ke 'oatu ki aim o ne tali 'a e ngaahi lāungá, mo e ngaahi fakahinohino ki hono fakahoko iá. Kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakapotopoto kotoa ke tali 'a e lāungá 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e nima mei he 'aho 'oku ma'u ai 'a e lāungá neongo 'e ala lōlōa ange 'a e ngāue ia ki he lāungá. Ko e ngaahi tali ki he lāunga 'oku totonu ke fakahoko ia 'i he founa faitotonu pea 'i he laumalie lelei.

c) Fakafaikehekehe'i 'o e ngaahi Ngāue Faiongoongó mo e faka-Komesialé

Kapau 'e fakakaukau ha kautaha faiongoongó 'oku fiema'u ke faka'ilonga'i 'e he kau ngāue faiongoongó ha ngaahi kautaha hoa ngāue tokoni:

- Kuo pau ke fakahoko atu 'e he kau ngāue ko iá 'a e tokotaha hoa ngāue tokoni ki he pukle fakamaketi; kuo pau he'ikai ke alea'i pe aofangatuku 'e he kau ngāue 'a e aleapaú.
- Kuo pau ko ha fakapale koe'uhi ko e lava ke ma'u ha ho ngāue 'e 'oatu ia pea 'i he mafai fa'iteliha pe ia 'o e taha pule ngāue.

3: NGAHI TU'UNGA FAKASOSIALE

Ko kinautolu mo e ngaahi kautaha kotoa pē 'oku ne ngāue'aki 'a e Tu'utu'uni ko 'eni 'oku totonu kene fakatokanga'i 'a e Konga IX 'o e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015. 'Oku foaki atu 'e he konga ni 'a e mafai ki he Minisitā fekau'ai kene fakaha 'a e ngaahi tu'unga fakamafolá, kau ai 'a e ngaahi me'a 'oku pehē 'e he Minisitā 'oku 'ikai taau.

Ngaahi Tefito'i Taumu'a Faka'efika

'I he Tu'utu'uni ko 'eni, 'oku fakapapau ai 'a e kau fai ongoongó ke tauhi 'a e ngaahi tu'unga faka'efika pea ke fakakaukau'i 'a e ngaahi tu'unga fakasosiale mo e ngaahi tu'unga 'i he komiuniti 'i he ngāue'aki 'enau totonu faka-Konisitūtoné ke tau'atāina ke lea mo pulusi.

Faka'apa'apa'i 'a e 'ulungaanga faka-Tongá

Ke palanisi 'a e totonu faka-Konisitūtoné ke tau'atāina ke lea mo pulusi mo e tukuhakaholo mo e 'ulungaanga faka-Tongá. Faka'ehi'ehi mei he fakahoko ha hi ape fakatupu lotomamahi 'aki hono ngāue'aki ha ngaahi 'ata, lea pe tō'onga.

Lotu

- a) Neongo 'a e pau ke fai ha vakai mo siofi pau 'a e kotoa e ngaahi sino fakapule'angá 'e he kau faiongoongó, kā 'oku toe fiema'u makehe ki he kau faiongoongó, ngaahi nusipepá, mo e fakamafola leá, ke 'oua te nau fakahoko ha lau fekau'aki mo ha ngaahi sino fakalotu 'oku 'ikai ke palanisi mo taau. 'Oku fiema'u ke faka'apa'apa'i 'a kinautolu mei he ngaahi lotu kehekehe he 'oku 'i ai ho nau takitaha kakai 'oku nau muimui ki ai.
- b) 'Oku mahu'inga ki he kau faiongoongó mo e kau fakamafola leá ke faka'ehi'ehi mei hono tukuatu ha fa'ahinga lea ta'efe'unga pe tuku ki lalo ha fa'ahinga tui kapau 'oku 'ikai ha fehokotaki tonu mo e fakamatala 'oku faí.
- c) 'I he ngaahi sosaieti 'oku fefiohi ai 'a e ngaahi lotu mo e tui kehekehe, 'oku mahu'inga ke fakapotopoto'i mo palanisi 'a e lau ki ha fa'ahinga tui.

Filifilimānako

- a) Fiema'u e tokanga makehe ke 'oua 'e tukuatu ha fa'ahinga fakamatala 'a ia 'oku uesia ai 'a kinautolu 'o ha kulupu lavea ngofua ke hoko ai hano faka'ai'ai e taufefi'á, filifilimanako pe ko ha fakamamahi.
- b) 'Oua 'e fai ha fakamamafa'i ha fa'ahinga me'a fekau'aki mo e to'onga fakafo'ituitui 'o ha taha, hangē ko e matakali, lanu, fonua 'oku ha'u mei ai, ta'u motu'a, tangata pe fefine, fili ke fakaleiti pe fakatangata, vā fakafāмили, tui fakalotu, vaivai faka'atamai pe fakasino. Kaekehe, kapau 'oku fiema'u ke fai hano fakamatala'i 'i he ongoongo pe fakamatalá, pea mahu'inga ke fai ha 'ilo ki ai, pea 'e tonu leva ke 'omai e fakamatala ki he ngaahi tafa'aki ko 'ení.

Me'a 'oku taau

- a) Tokanga ki he founa ke fai ai ha fakamatala ke 'oua na'a hoko ai ha mamahi pe ko hano faka'ita'i e tokolahi 'o e kakaí.
- b) Ko e ngaahi ongoongo pe fakamatala fekau'aki mo ha fakamamahi, fakatu'utāmaki, me'a fakatu'upaké, kuopau ke fakapotopoto hono lipootí. Ko e taonakita kuopau ke faka'apa'apa'i ko ha fakatu'utāmaki fakafo'ituitui, pea 'oua 'e fai hano lipooti kae'oua ko ha tokotaha 'iloa pea 'i ai ha me'a mahu'inga fakaongoongo.
- c) 'Oua 'e fai hano lipooti ha faihia 'i ha founa te ne ala faka'ai'ai ke muimui ki ai ha taha.
- d) 'Oku 'ikai tonu ke 'i ai ha taha 'e hoko ki ai ha fa'ahinga fakamanamana pe fakamamahi'i koe'uhí pē ke ma'u ha fakamatala.

Fanau iiki mo e to'utupu

- a) Ko kinautolu 'oku ta'u si'iangē he 18 kapau 'oku faka'ilo kinautolu ki ha hia, 'oku 'ikai tonu ke tuku ho nau hingoá ki tu'a. Kuopau ke fai ha faka'ehi'ehi mei hono tuku kitu'a e fakaikiiki 'o ha fakamatala 'e ala ma'u ai pe kohai e tokotaha tukuaki'i, kapau 'oku ta'u si'iangē he 18.
- b) 'Oku fiema'u e fakapotopoto hono faka'eke'eke ha fānau ta'u si'iangē he 18 fekau'aki mo ha kaveinga 'oku ala 'i ai ha uesia 'o kinautolu fakalao pe fakamolale, pe ko ha hoko e faka'eke'eke ko iá ke kau kovi ki he malu mo e tu'unga lelei 'o 'enau mo'uí.
- c) 'Oku 'ikai tonu ke faitaa'i e fānau pe feinga ke talanoa mo kinautolu 'i he 'apiakó ta'e'iai ha ngofua mei he 'apiakó mo e mātu'a pe tauhi fānau.

Kinautolu ne pa'usi'i fakalielia

- a) Ko e fakamatala 'oku ala 'ilo ai ha taha na'e pa'usi'i pe tohotoho'i 'oku 'ikai tonu ke pulusi ta'eloto ki ai e tokotaha ko 'ení
- b) Ko e fakamatala 'oku ala 'ilo ai ha taha na'e pa'usi'i pe tohotoho'i 'oku 'ikai tonu ke pulusi ta'eloto ki ai e tokotaha ko 'ení.

Taonakita, fakamamahi & ngaahi me'a pelepelengesi kehe

Taimi 'oku lipooti ai ha taonakita

- Fakapapau'i mo e ma'u mafai taaú, hangē ko e polisí, ngaahi ngāue ki he mo'uí, ko e tupu'anga 'o e pekiá mo e taonakita, pea fakahā ma'upe 'a e ma'u mafai ko iá.
- 'Oua 'e lipooti faka'auliliki 'a e me'a na'e hokó, kau ai 'a e 'uhinga naé mālōlō ai 'a e tahá pea 'oua 'e pulusi ha ngaahi 'ata fakalilifu 'o e me'a na'e hokó.
- Ngāue'aki ha ngaahi lea pea manatu'i 'a e fāmili mo e ngaahi kaungāme'a 'o e pekiá.
- 'Oua 'e fakamatala'i 'a e founa 'o e taonakitá.
- Kapau é faingamalie pea fakakau í haó lau faka-Étita á e tuásila ó he ngaue'anga faka-faitoó pe ngaue ki hono feingái ke taófi á e taonakita á ia é malava ke tokoni ki ha níhi óku nau fakakaukau ke toó énau mo'ui pe taonakita.

Taimi lipooti 'o ha ngaahi me'a 'oku faka'ofa, pelepelengesi pe fakamamahi:

- Lipooti totonu, ngāue'aki 'a e ngaahi totonu 'o e tau'atāina ke leá kae faka'ehi'ehi mei hono ngāue'aki 'a e ngaahi lea mo e ngaahi 'ata tene fakatupu ha 'ita pe fakamamahi.
- Faka'apa'apa'i 'a e ngaahi tukufakaholo, 'ulungaanga faka-Tonga mo e ngaahi tu'unga faka'apa'apa 'a e komiunití.
- Fakahā ma'upe ko e faiongoongo koe 'i he taimi 'oku ke 'a'ahi atu ia ki ha falemahaki pe ngaahi 'api ngāue kehe pea tomu'a ma'u ha ngofua kimu'a pea ke toki talanoa mo ha taha 'oku tauhi.
- Faka'apa'apa'i 'a e totonu 'a e kakaí tautautefito ki he longa'i fānau 'oku tu'u lavea ngofuá.
- Tokanga ma'upē keke malu'i koe 'i he ngaahi taimi pehe ni pea manatu'i 'e 'i ai e ngaahi me'afakalilifu teke ala fehangahangai mo ia. Vakai ki he fale'i mo e ngaahi naunau mei he Dart Centre Asia Pacific ke tokoni atu ki he teuteu 'a e ngaahi ongoongo 'oku natula pehe ní. (vakai ki he 3.6 'i he Ngaahi Fakamatala 'oku Fakalahi atu ki he Tu'utu'uni ni).

TU'UAKI

'Oku 'uhinga 'a e tu'uakí ki ha polokalama pe ko ha fakamatala 'oku ne tu'uaki atu ai ha koloa pe ko ha sevesi ke ma'u ai ha pa'anga ma'ae tokotaha pe ko ha kautaha. Ko e ngaahi me'a mahu'inga 'eni ke fai ha vakai ki ai fekau'aki mo tu'uakí. Ko e fatongia ia 'o e tokotaha pulusí mo e fakamafola leá ke tauhi e tu'unga ma'olunga fekau'aki mo e tu'uakí:

- (a) Ke tauhi e taaú mo e fakapotopoto fekau'aki mo e tu'unga 'o e komiunití mo e tu'uaki 'oku 'omai.
- (b) Tauhi e laó.
- (c) Tauhi e mahu'inga 'o e me'a fakafo'ituitui ki ha taha.
- (d) Ko e fiema'u 'a e fānau iiki 'oku nau sio ki he tu'uakí. Fiema'u e kau faipulusí mo fakamafola leá ke tauhi e tu'uga ma'olunga 'i hono 'omai e ngaahi tu'uakí.
- (e) Tauhi e ngaahi fakahinohino 'oku 'oatu heni.
- (f) 'I ai e fatongia ki hono tauhi e falala 'a e sosaietí mo kinautolu 'e uesia 'e he tu'uakí.
- (g) Faka'apa'apa'i e mahu'inga 'o e tau'atāina mo e fe'au'auhi totonú.

Ko e ngaahi fakahinohino 'eni ke ngāue'aki 'i hono faka'uhinga' 'a e ngaahi tu'unga 'a e mītiā mo e ngaahi tefito'i taumu'a ki he tu'uaki 'oku hā 'i he palakalafi (a) ki he (g) 'oku hā 'i 'olungá.

1. Ke mahino ko e tu'uaki. Kuopau ke fakamahino ki he kau lautohi mo fanongo fakamafola leá ko e tu'uaki 'eni, tautefito kapau 'oku 'asi fakataha mo ha ngaahi fakamatala ongoongó.
2. Ke mo'oni 'a e me'a 'oku tukuatú. Kuopau ke tukuatu he tu'uaki e ngaahi fakamatala 'oku totonu, pea 'ikai ha fa'ahinga me'a 'e 'asi mai 'oku ala takihala'i ai ha taha.
3. Ngaahi tesi mo e sitetisitika mei ha fekumi. Ko e tu'uaki 'oku 'ikai ke ngāue'aki ha fa'ahinga sitetisitika 'a ia 'oku ala fai mei ai ha ma'uhala.
4. Taau – Ko e tu'uaki 'oku 'ikai ke 'asi ai ha fa'ahinga me'a 'oku ala faka'ita'i ai pea uesia tamaki 'a e tu'unga fakakaukau 'o ha komiuniti.
5. Faka'ita'i – Ko e tu'uaki ke 'oua 'e kau ai ha me'a te ne ala uesia tamaki 'a e tu'unga lelei 'o ha komiuniti, pea ko hano fakatupu ha 'ulungaanga ta'etaau.
6. Ilifia – Ko e tu'uaki 'oku 'ikai tonu ke ne ngāuehala'aki ha tui fakalotu pe fakakomiuniti ke ne fakailifia'i'aki 'a e kakaí.
7. Tā fakamamahi – 'Oku 'ikai tonu ke kau 'i ha tu'uaki ha fa'ahinga me'a 'oku ne ala taukave'i pe poupou 'a e to'onga tā fakamamahi
8. Fakaanga'i ta'etotonu – 'Oku 'ikai tonu ke hanga 'e ha tu'uaki 'o fakaanga'i ta'etotonu pe tukuhifo ha koloa pe ko ha taha 'oku nau fe'auhi mo ia.
9. Talaloto pe ko e a'usia – 'Ikai tonu ke kau 'i ha tu'uaki ha fa'ahinga talaloto pe fakamatala 'o e a'usia 'oku 'ikai ke hoa mo e tu'uaki, pe 'oku fai 'e ha taha 'oku ne fakafofonga'i 'a e koloa pe sevesi ko ia, kae 'ikai ko ha taha mei tu'a. Pea kuopau ke fakapapau'i ko e fakamatala talaloto ko iá na'e hoko pea 'oku tonu.
10. Me'a fakafo'ituitui – Tukukehe pe ha 'osi fakangofua, ka 'oku tonu ke 'oua 'e 'i ai ha tu'uaki 'oku ne ngāue'aki ha taha koe'uhí pe ko hono lakanga he sosaieti, na'a ala fai ai ha ma'uhala.
11. Tu'uaki taukave – Ko e 'omai ha fakamatala ko ha fakakaukau 'a ha taha 'o poupou'i ha fa'ahinga tu'uaki 'oku sai pe ia, pea ko e to'onga fakatemokalati pe ia. Ko ia ai ke longo mo'ui e fa'ahinga fakamatala fakakaukau pehē. Kā, 'oku fiema'u ke fakafaikehekehe'i 'a e fakamatala 'o e fakakaukau pe 'a ha taha mei he ngaahi fakamatala 'o e tefito'i mo'oni fekau'aki mo ha me'a.
12. Malu – 'Oku 'ikai tonu ke 'i ai ha fa'ahinga tu'uaki 'oku kau ai ha me'a 'oku 'asi ai ha me'a fakatu'utāmaki pe founa ngāue ta'efakalao pe ko ha fa'ahinga me'a 'oku ne 'omai ai ha tu'unga ta'emalu ki ha taha pe ko ha me'a; ukukehe pe foki kapau ko ha me'a 'oku fiema'u ke fai ki ai ha ako.

MA'A E NGAARI KAUTAHA FAKAMAFOLA MO E 'INITANETÍ

'Oku totonu ke 'ilo 'e kinautolu kotoa pē 'oku nau ngāue'aki 'a e Tu'utu'uni ni fekau'aki mo e Kupu 2(1) 'o e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015, 'a ia 'oku hoko 'a e fakamafola ko e ngāue fakahoko kakano, fakataha mo e fakamatala 'i he opé, fakamatala fakafiefia mo e ngaahi ngāue fakaako.

Ko e ngaahi tefito'i taumu'a mo e ngaahi tu'unga faka'efika 'oku ha atu 'i laló 'oku ngāue'aki ia ki he ngaahi kautaha lētiō mo e televisoné kae pehē ki he ngaahi kautaha 'initaneti 'a ia 'oku nau toutou fakahoko, fa'u mo 'etita ha kakano 'o ha ongoongo ke tfuaki atu 'i Tonga.

NGAARI TU'UTU'UNI PAU FAKATEFITO PĒ KI HE FAKAMAFOLA

1. Tu'unga Taau

Fakatokanga'i 'a e ngaahi tu'unga angamaheni 'oku taau 'i he lea pea fakakaukau'i 'a e kakano 'o e lea mo e tō'onga (kau ai 'a e fakakata) mo e taimi 'e fakahoko ai kae pehē ki he kau fanongo/mamata 'i he polokalamá.

2. Ta'efilifilimānako pea Palanisi

Ke potupotu tatau, ta'efilifilimānaki pea palanisi 'a e polokalamá, ha ngaahi polokalama pe ngaahi polokalama 'oku toutou tuku atu fekau'aki mo ha ngaahi me'a fakapolitikale, ngaahi kaveinga lolotongá mo e ngaahi kaveinga pepepelengesi.

3. Ngaahi ngāue kākā

Faka'ehi'ehi mei hono ngāue'aki ha polokalama, ngāue pe founa kākā (kau ai hono tuku atu 'o ha polokalam toe fa'u pe filimi laipeli pe ngaahi hiki) 'a ia 'oku 'ikai mahino.

4. Ngaahi Faka'eke'eke

Kuo pau ke fokotu'utu'u, fakahoko pea 'etita'i totonu mo taau 'a e ngaahi faka'eke'eke ma'a e lētiō mo e televisoné. 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a kinautolu tenau kau ma'i ke 'ilo kimu'a 'a e sīpinga, kaveinga mo e taumu'a 'o e faka'eke'eké 'o tatau aipē pe 'e hiki hangatonu toki fakamafola.

Kuo pau he'ikai ke takihala'i 'e he tuku atu mo e 'etita'i 'a e ngaahi fakakaukau 'a e taha kuo faka'eke'eké.

Kuo pau he'ikai tuku atu 'a e ngaahi faka'eke'eke kuo hiki kimu'a ko ha fakamafola hangatonu.

5. Kakano 'oku fakamamahi mo fakalilifu

Kuo pau ke 'i ai ha 'uhinga lelei 'a e kau hono tuku mai ha ngaahi 'ata pe ongo fakamamahi ki ha polokalama.

'Oku 'ikai totonu ke tuku atu ha fakamamahi fakataha mo ha tō'onga fakalielia 'i ha founa 'oku fakataumu'a ko ha faka'ai'ai ki he kau mamatá. Kuo pau ke faka'ehi'ehi mei hono fakaiiki 'a e ngaahi kakano 'oku fakamamahi fakalielia.

'Oku totonu ke tokanga 'a e kau 'etita, kau fa'u polokalamá mo kinautolu fakamafola 'a e ongoongó mo e ngaahi polokalamá pe 'oku kaunga malohi hono fakakau atu ha ngaahi 'ata fakamamahi mo fakalilifu ke toe mahino ange ai ki he kaka'i 'a e polokalamá.

‘Oku totonu ke toe fakakaukau‘i makehe ‘a e tuku atu ‘o e ngaahi ‘imisi fakalilifu kau ai ‘a e :

1. **Fakamamahi‘i pe ngaahi kovia ‘o e kakaí pe monumanú**
2. **‘Ata lahi ‘o e ngaahi sino kuo pa‘usi‘i**
3. **Ngaahi ‘ata ‘o e kakai ‘oku nau mātu‘aki ‘i he mamahí pe meimei mate**
4. **Fakamamahi‘i pe ngaahi kovia ‘o e longa‘i fānau.**
5. **Fakatoanga ‘o ha kakano ‘oku fakalilifu**

‘Oku totonu ke fakamafola ha fakatokanga kimu‘a pe ‘i ha kamata‘anga ‘o ha polokalam ‘oku ‘i ai ha ngaahi lea pe ‘ata ‘a ia ‘e ala uesia pe fakatupu‘ita ki he kakaí pe kau fanongó ‘aki hono fakakaukau‘i ‘o e kau mamatá/fanongoó mo e taimi ‘o e fakamafolá.

6. **Hia mo e Fakamoveuveu**

‘Oku ‘ikai totonu ke fakamafola ha ngaahi polokalama tene faka‘ai‘ai ‘a e ta‘emaau; pe faka‘ai‘ai ‘a e faihiá pe fakamoveuveu ‘a e kakaí.

7. **Katuni**

a) ‘Oku ‘ikai totonu ke fakakau ‘i he ngaahi katuni ‘oku ‘i ai ha kakai ha ngaahi ‘ata fakamamahi

b) Ko e ngaahi katuni fakaolí ‘oku ‘ikai totonu ke ‘ata mai ha ha fakamamahi.

8. **Kakano kuo ‘oatu**

Kapau ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga malohi faka‘etita ‘oku fiema‘u ai ke kau atu ha kakano kuo ‘oatu ki ha polokalama ‘e ha pe ‘e ma‘a e ngaahi sino faka‘ofisiale, ‘oku totonu ke fakahā mai ‘a e ma‘u‘anga fakamatalá.

9. **Lave ki he Koloa**

‘Oku ‘ikai totonu ke tokanga makehe ki he ngaahi koloa pe ngāue fakakomesiale ‘i he ongoongó pe ngaahi polokalama fakafiefiá.

10. **Kākā ‘i he ngaahi fe‘auhí**

Fakapapau‘i ko e ngaahi polokalama ‘oku ‘oatu ai ha ngaahi pale pe fakapale ‘oku ‘ikai ke kākā ‘a e kautaha fakamafolá mo e kau fe‘auhí.

LIPOOTI 'O E FILI FALE ALEA

'I hono līpooti 'o e Fale Alea:

- Fakapapau'í 'oku 'ikai filifilimānako 'a e ongoongó 'i he kau kanititeití pe ngaahi fa'ahí.
- 'Oua 'e fakangofua ha kanititeiti fakapolitikale ke tu'utu'uni pe fakaloto'í 'a e ngāue 'a e taha faiongoongó.
- Ke potupotu tatau 'a e ongoongó – kau ai 'a e ngaahi faingamālie ke tuku atu ha ngaahi fokotu'u 'i he lētiō pe 'i he nussepá – ki he ngaahi fa'ahi fakapolitikale tefitó; pea 'oatu ha faingamālie ki he ngaahi fa'ahi iiki angé mo e kau kanititeiti tau'atāina 'o fakatatau ki ho nau tu'unga 'i he vāhenga filí.
- Kapau kuo fakaanga'í 'e he kau kanititeiti fakapolitikale 'a e fa'ahi 'e tahá pe ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e fa'ahi 'e tahá, 'oku totonu ke 'oatu 'a e faingamālie ki he fa'ahi 'e taha ke 'omi ha tali ki he ngaahi fakaangá.
- Kapau 'oku fakaafe'í 'a e kau kanititeiti fakapolitikale kenau lea fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakalūkufuá eg, 'ekonimiká, ngaahi me'a ki mulí), 'oku 'ikai totonu kenau lea fekau'aki mo ho nau ngaahi vāhenga filí fakafo'ituituí, tukukehe kapau kuo tuku atu ki he fa'ahi 'e taha 'a e ngaahi faingamālie tatau.
- Fakapapau'í ke 'oatu ha ngaahi launga fekau'aki mo e tonu pe ta'efilifilimānako 'a e ongoongó ki he supavivsa pe pule ngāue.

NGATA

Fakalahi 4: Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o Fale Alea

Konisitūtoné

62 Ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Alea

(1) 'E tu'utu'uni 'e he Fale Alea ki he ngaahi lao 'oku kau ki he'enau ngaahi fakataha.

(2) 'E ngofua ki ha memipa 'o e Fale Alea, 'o fakatatau ki hono ngaahi tu'utu'uni ke —

(a) fakahu ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea;

(b) fokotu'u atu ha fokotu'u ke tipeiti'í 'i he Fale Alea; pe

(c) fakahoko ha tohi tangi ki he Fale Alea, pea kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea

Fakalahi 5: Ngaahi Kupu mei he Konisitūtoné

67 Kupu

'E ngofua ki he kau nopele pe 'o e Fale Alea ke feme'a'aki pe hiki nima ki he ngaahi lao 'oku kau ki he Tu'í pe ko e Fale 'Alo pe ko e ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi'a 'o e kau nopele pea 'osi hono lau mo hiki nima tu'o tolu ho nau toko lahi 'o e kau nopele 'o e Fale Alea 'e 'ave ki he Tu'í ke ne finangalo ki ai.

70 Kupu

Anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea

(1) Ko ha taha 'oku ne —

- (a) anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea;
- (b) fai pe ta'e fai ha ngaue 'oku kaunoa 'i he, pe fakafaingata'a'ia'i pe fakafe'atungia'i 'a e Fale Alea 'i he fakahoko hono fatongia;
- (c) kaunoa 'i ha, fakafaingata'a' 'ia'i pe fakafe'atungia'i ha memipa pe 'ofisa 'o e Fale Alea 'i he fakahoko hono fatongia;
- (d) lau'ikovi 'a e Fale Alea;
- (e) fakamanamana'i ha memipa pe ko 'ene koloa; pe
- (f) fakahaofi ha taha kuo tu'utu'uni 'e he Fale Alea ke puke; e ngofua, 'i ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea, ke tuku popula 'i ha vaha'a taimi 'oku 'ikai toe laka hake 'i he 'aho 'e tolungofulu pea kapau ko ha memipa ia 'o e Fale Alea 'e ngofua ke tuku ia ki tu'a mei he Fale Alea 'o a'u ki he 'aho 'e tolungofulu ke fetongi'aki 'a e pe tanaki atu ki ha toe tautea kehe.55

(2)

- (a) Ko ha tautea tuku popula kuo hilifaki 'o fakatatau mo e kupu ni 'oku 'ikai ke uesia ia 'e ha ta'ofi, veteki pe tapuni 'a e to'u Fale Alea ko ia.
- (b) Ko ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'oku ne tu'utu'uni ha tuku popula 'o ha taha 'o fakatatau mo e kupu ni 'e malava ke tu'utu'uni ai hono tukuange 'o e toko taha ko ia mei hono tuku popula.
- (c) Neongo 'a e mafai ke tuku popula 'i he kupu si'i (1) 'e ngofua ki he Fale Alea ke hilifaki ha tautea pa'anga:
 - (i) 'oku 'ikai ke toe laka hake 'i he \$5,000, kapau ko ha taha fakaenatula; pe
 - (ii) 'ikai ke toe laka hake 'i he \$50,000, kapau ko ha kautaha; ki ha hia ki he Fale Alea kuo pehe 'e he Fale Alea kuo fai 'e he toko taha ko ia 'i he kupu ni.
- (d) Kuo pau 'e 'ikai ke fakalao ke tuku popula mo mo'ua pa'anga fakatou'osi ha taha koe'uhi ko ha hia 'i he kupu ni.
- (e) 'E ngofua ki he Fale Alea ke 'oatu ha ngaahi tu'utu'uni pehe pea ne fakamafai'i hono 'oatu 'o e ngaahi tohi puke ko ia 'oku taau mo fe'unga ki hono fakahoko 'o e kupu ni.

73 Kupu

Tapu ke puke

‘E ‘ikai ngofua ke puke pe fakamaau‘i ha fakafofonga ‘o e Fale Alea lolotonga ‘oku kei fai ‘a e fakataha ngata pe ‘i he‘ene fai ha hia ‘oku hopo sula pea ‘e ‘ikai ngofua ke faka‘ilo ia koe‘uhi ko ha lea na‘a ne fai pe fakahāhā ‘i he Fale Alea.

‘o e Konisitūtoné

75 Kupu

Ko e faka‘ilo

(1) ‘E ngofua ki ha memipa ‘o e Fale Alea, ‘i he‘ene fili pe ‘a‘ana pe ko ha ola ‘o ha tohi launga kuo fakahoko ki ai ‘e ha taha Tonga, ke fokotu‘u ki he Fale Alea, ‘o fakatatau ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘o e Fale Alea, ke faka‘ilo ha Minisita pe ha fakafofonga ‘o e kau nopele pe ‘o e kakai koe‘uhi ko ha taha ‘o e ngaahi hia ko ‘eni—

Maumau‘i ‘o e ngaahi lao pe tu‘utu‘uni ‘o e Fale Alea, pe pule‘i hala, pe ta‘efe‘unga, pe maumau‘i pe kaka‘i ‘o ha koloa ‘a e Pule‘anga, pe fai ha ngaahi me‘a ‘a ia ‘e ngalingali fakatupu ha faingata‘a ‘i he vaha‘a ‘o e fonua ni mo ha fonua kehe.

(2) Kuo pau ke tomu‘a ‘atu ki ha taha kuo faka‘ilo ha tatau ‘i he tohi nima ‘o e ngaahi me‘a ‘oku faka‘ilo ai ia ‘i he ‘aho ‘e fitu ‘i he te‘eki ke hoko ‘a e ‘aho ‘e fai ai ‘a e fakamaau.

(3) ‘E fai ‘a e fakamaau ‘o hange ko hono hongofulu ma taha ‘o e kupu, pea kuo pau ‘e sea ai ‘a e ‘Eiki Fakamaau Lahi.

(4) Hili ‘a e fakamatala fakamo‘oni ‘a e kau fakamo‘oni ‘e hu ki tu‘a mei he Fale Alea ‘a e fakafofonga kuo faka‘ilo pea ‘e fakakaukau ‘a e Fale Alea ki he ngaahi me‘a pea ma‘u ‘enau fakapapau ki ai ‘e toe ‘omi ‘a e faka‘iloa ki he Fale Alea pea ‘e fakaha kiate ia ‘a e tu‘utu‘uni. Ka ‘ilo ‘oku mo‘oni ‘e ngofua ki he Fale Alea ke fakahifo ia mei hono tu‘unga ka kapau ‘oku ‘ilo ‘oku ne tonuhia ‘e ‘ikai ke ngofua ke toe faka‘ilo ia koe‘uhi ko e ngaahi me‘a ko ia na‘e fua faka‘ilo ai ia ‘o hangē ko hono hongofulu ma ua ‘o e kupu.

Fakalahi 6: Vahe 1A Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi 'a e Palemia

84A Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlōi 'a e Palēmia

- (1) Ko ha Mēmipa 'oku loto ke ne fakahoko ha Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi 'a e Palemia, kuo pau ke ne fakahu atu ki he 'Eiki Sea ha fanongonongo 'a e taumu'a ke Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamalolooi 'a e Palemia, 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he 'aho ngaue 'e nima (5) pea 'ikai ke lahi hake he 'aho ngaue 'e hongofulu ma fa (14) kimu'a pea tepile'i 'i he Fale Alea.
- (2) Ko ha Fanongonongo 'i he Tu'utu'uni si'i (1), kuo pau ke fakahoko ia 'i he Foomu 'i he Tepile 5 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ni.

84B Fofonga 'o ha Fanongonongo 'a e taumu'a ke Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlōi 'a e Palēmia

- (1) Kuo pau ke fakamo'oni hingoa 'a e taha 'o e Hou'eiki Mēmipa Fili 'o e Fale Alea 'i he Fanongonongo 'a e taumu'a ke Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi 'a e Palemia.
- (2) Ko ha Fanongonongo 'a e taumu'a ke Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi 'a e Palemia kuo pau ke fakahu ki he 'Eiki Sea fakataha mo e-
- (i) Fokotu'u ki ha Paloti ke Fakamālōlooi e Palemia 'i he Foomu 'i he Tepile 6 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ni; mo e
 - (ii) ngaahi pepa ngaue kuo 'osi fakamo'oni (authenticated) pea 'oku poupou ki he ngaahi makatu'unga 'o e fokotu'u 'oku fakahoko.

84C Ngaahi fakamo'oni hingoa 'i ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlōi 'a e Palēmia

Kuo pau ke fakamo'oni hingoa ha Hou'eiki Mēmipa Fili 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he toko hongofulu (10) ki ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlooi 'a e Palēmia, kimu'a pea fakahū atu ki he 'Eiki Sea.

84D Tufa 'o e Fanongonongo 'a e Taumu'a ke Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlōi 'a e Palēmia

Kuo pau ki he 'Eiki Sea, 'i he'ene ma'u 'a e Fanongonongo 'a e Taumu'a ke Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlooi 'a e Palēmia kuo fakahū mai 'o fakatata ki he taimi 'oku faka'atā 'i he Tu'utu'uni 84A (1), ke ne tufa ia 'i he faingamalie vave taha ki he Hou'eiki Mēmipa kotoa 'o e Fale Alea, fakataha mo e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlooi 'a e Palēmia mo e ngaahi pepa ngaue kotoa 'oku fakahū ko e poupou ki ha Fokotu'u pehē.

84E Mafai 'o e 'Eiki Sea ke ne 'oatu ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia ki he Kōmiti tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

1. E ngofua ki he 'Eiki Sea ke ne tuku atu ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ke vakai'i 'a e Fokotu'u 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni 176(b)
2. Kuo pau ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ke fakakakato hono vakai'i 'o e Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia pea lipooti ki he 'Eiki Sea mo e Fale Alea kimu'a pea alea'i 'a e Fokotu'u fakatatau ki he Tu'utu'uni 84F

Ka kuo pau 'e 'ikai ngaue'aki 'a e Tu'utu'uni 173A ke faka'ataa ha Mēmipa 'o e Komiti mei hono vakai'i ha fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamalōlō'i 'a e Palēmia.

84F Alea'i 'o e Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia

- (1) Kuo pau ki he 'Eiki Sea, ke ne fakahū atu, 'o fakatatau ki he taimi 'oku fakangofua 'i he Tu'utu'uni 84A(1), ha Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia ke alea'i 'i he Fale Alea.
- (2) Kuo pau ke fakahoko 'a hono alea'i 'o ha Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia 'o 'ikai ko ha toe 'asenita kehe, 'i he taimi 'e fakahū ai ha fokotu'u pehē ki he 'asenita 'o e Fale Alea, kae'oua leva ke mahino 'a e tu'utu'uni aofangatuku ki he fokotu'u.. Ka kuo pau 'e 'ikai ngofua ke fakahū mai pe alea'i ha fokotu'u ki he Palōti ke fakamālōlō'i 'o e Palēmia 'i he taimi 'oku alea'i ai 'a e 'Esitimetī Fakata'u.
- (3) Ko e founga ki hono alea'i 'o ha Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Alea 'oku ha 'i he KONGA 4, Vahe 3 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ni.

84G Palōti'i 'o ha Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia

- (1) Kuo pau ke fakahoko 'a hono pālōti'i 'o ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia, 'o 'oua 'e toe laka hake 'i he 'aho ngaue 'e nima (5) mei he taimi na'e 'uluaki tepile'i ai ke alea'i 'e he Fale Alea.
- (2) Kuo pau ke paasi 'a e Fokotu'u ki ha Palōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia 'i hano ma'u ha pālōti 'o lahi ange 'i he vaeua 'o e ngaahi pālōti.
- (3) Kuo pau ke fakahoko 'a e pālōti 'i ha Fokotu'u ki ha Pālōti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia 'i ha founga palōti hikinima.

Mei he Konisitūtoné

50B Pālotii ke fakamalōlō'i 'a e Palēmia

- (1) Kapau kuo paasi 'e he Fale Alea ha fokotu'u kuo fakamatala'i ko ha "Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia" 'o fakatatau ki he kupu ni, pea 'i hono fakaha 'o e tuu'tu'uni ko ia ki he Tu'i 'e he Sea, kuo pau 'e lau kuo fakafisi pea kuo fakata'e'aonga'i 'a e ngaahi fakanofa 'o e Palemia mo e kau Minisita hono kotoa.
- (2) Ko ha Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia —
 - (a) kuo pau 'e 'ikai fakahoko kae 'oua kuo 'oatu ki he Sea 'o 'oua toe si'i hifo 'i he 'aho ngaue 'e 5 ha fanongonongo 'a e taumu'a ke fakahoko 'a e fokotu'u ko ia.
 - (b) kuo pau ke 'ikai ngaue'aki ia kapau na'e fakahoko 'i loto 'i he mahina 'e 18 hili 'a hono fakahoko ko ia 'o e fili lahi, pe 'i loto 'i he mahina 'e 6 kimu'a 'a e 'aho 'a ia kuo pau ke fakahoko ai ha fili 'o fakatatau ki he kupu 77(1), pe 'i loto 'i he mahina 'e 12 hili 'a e 'aho 'a ia ne paloti'i fakamuimui taha ai ha fokotu'u pehe 'i he Fale Alea.
- (3) Kapau 'i loto 'i he houa 'e 48 'o e fakata'e'aonga'i 'o e fakanofa 'o e Palemia mo e kotoa 'o e kau Minisita 'o fakatatau ki he kupu-si'i (1) hili ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, 'e tali 'e he Fale Alea ha fokotu'u 'oku ne fokotu'u atu ke fakanofa ke Palemia ha fakafofonga kuo fili kehe, pea 'i hono fakaha 'o e tu'utu'uni ko ia ki he Tu'i 'e he Sea, kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i 'a e taha ko ia kuo fokotu'u ko e Palemia.
- (4) Kapau 'e 'ikai fakaha ki ai ha fokotu'u 'o fakatatau ki he kupu-si'i (3) hili ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, kuo pau ki he Tu'i ke ne —
 - (a) veteki 'a e Fale Alea pea fekau ke fakahoko ha fili lahi 'i ha 'aho 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e 90 mei ai;
 - (b) fakanofa ko ha Palemia fakataimi ha fakafofonga kuo fili 'a ia 'oku finangalo 'a e Tu'i 'oku malava lelei ke ne taki ha pule'anga fakataimi, ka 'e 'ikai ko ha taha na'e Palemia felave'i mo ha fokotu'u ke fakamalolo'i ia 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea, kae 'oua kuo fakanofa ha Palemia hili 'a e fili lahi; pea
 - (c) 'i ha femahino'aki mo e Palemia fakataimi, fakanofa ha kau Minisita fakataimi ke nau ma'u lakanga kae 'oua kuo fakanofa ha kau Minisita hili 'a e fili lahi.

Koe Tohi Ngaue ko eni ne teuteu'i ia ki he Polokalama Tokoni ki he Mītia he Pasifiki (PACMAS) pea fakapa'anga 'e he pule'anga 'Aositelelia 'o fakafou 'i he Potungaue ki Muli moe Fefakatau'aki 'a 'Aositelelia. Ka 'i ai ha ngaahi fakamatala 'oku 'ikai pau ia 'oku ne fakafongga'i 'a e Polokalama Tokoni ki he he Mītia he Pasifiki (PACMAS) pe koe Pule'anga 'Aositelelia.